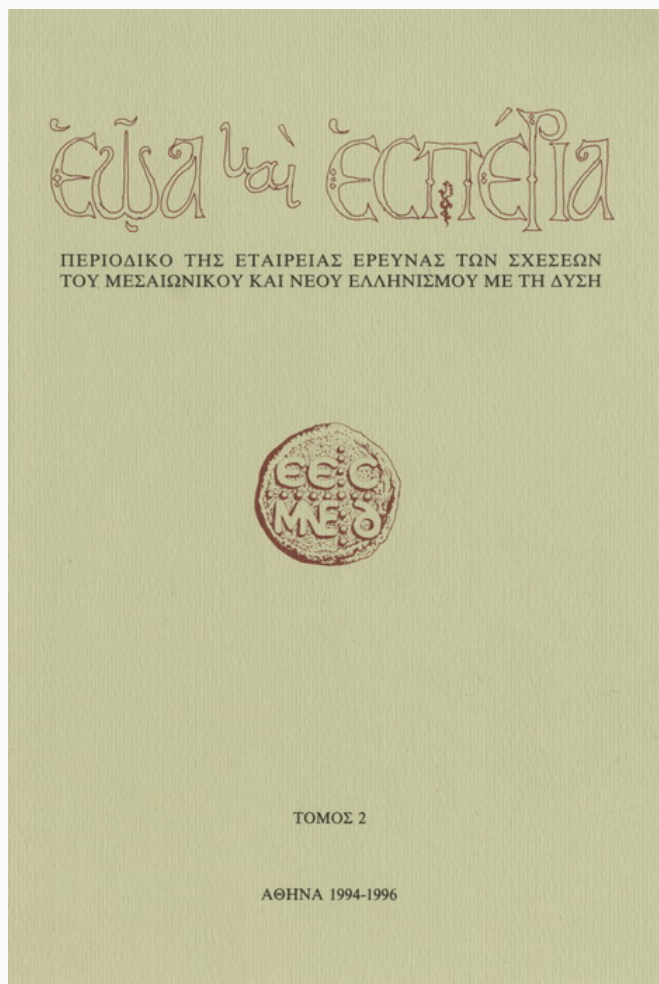

Εοα και Esperia

Vol 2 (1996)

ΟΙ «ΚΑΝΤΑΤΟΡΕΣ»

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΑΡΑΠΛΗ

doi: [10.12681/eoaesperia.34](https://doi.org/10.12681/eoaesperia.34)

To cite this article:

ΚΑΡΑΠΛΗ Κ. (1996). ΟΙ «ΚΑΝΤΑΤΟΡΕΣ». *Εοα Kai Esperia*, 2, 229–252. <https://doi.org/10.12681/eoaesperia.34>

ΟΙ «ΚΑΝΤΑΤΟΡΕΣ»

Σύμφωνα μέ ὀρισμένα ἀπό τά βυζαντινά ἐγχειρίδια στρατιωτικῆς τακτικῆς, τήν ἐνθάρρυνση τῶν στρατευμάτων στόν πόλεμο ἀναλαμβάνουν, ἐκτός ἀπό τόν στρατηγό, καί οἱ «καντάτορες».

Ποιά ἦσαν, ἄραγε, τά πρόσωπα αὐτά; ποιά ἡ προέλευση καί ποιά ἀκριβῶς τά καθήκοντά τους;

Πρίν προχωρήσουμε, εἶναι, νομίζω, χρήσιμο νά ἀναφερθοῦμε στήν ἴδια τήν ὀνομασία τῶν *καντατόρων*. Πρόκειται φυσικά γιὰ τή λατινική λέξη *cantator*, πού τή συναντοῦμε συχνά σέ λατινικά κείμενα, ὅχι ὁμως συνδεδεμένη μέ στρατιωτικές δραστηριότητες. Ἡ λέξη εἶναι παράγωγο τοῦ ρήματος *canto*, πού μέ τή σειρά του προέρχεται ἀπό τό σχεδόν ταυτόσημο, ἀλλά ἀνώμαλο καί δύσχρηστο *cano*. Καί τά δύο ρήματα σημαίνουν· τραγουδῶ, ψάλλω (μέ ἢ χωρίς τή συνοδεία μουσικοῦ ὀργάνου), διηγοῦμαι, ἀπαγγέλλω, ἐξυμνῶ, παίζω κάποιο μουσικό ὄργανο, γράφω ποιήματα, ἀλλά καί προφητεύω, μαντεύω, προφέρω μαγικές φράσεις («ξόρκια»), «γοητεύω», κ.λπ. Τά παράγωγα τῶν δύο ρημάτων, *cantor* καί *cantator*, σημαίνουν· τραγουδιστής, μουσικός, ποιητής, ὕμνητής, ὀργανοπαίκτης, ρήτωρ, ἀλλά καί μάντης, «γότης», ἢ αὐτός πού λύνει τά μάγια, πού ἐξορκίζει τό κακό¹. Στούς αὐτοκρατορικούς χρόνους, οἱ λέξεις αὐτές συνδέονται περισσότερο μέ τήν ὀρολογία τοῦ θεάτρου, ὅπου ὁ *cantator* (ἢ *cantor*) ἐκτελεῖ τό μέρος τῆς μονωδίας ἢ τῆς ἀπαγγελίας, ἐνῶ τό κινητικό μέρος τῆς παραστάσεως (χειρονομίες, μιμήσεις κ.λπ.) ἔχει ἀναλάβει ὁ *actor* ἢ

1. Γιά τίς σημασίες τῶν λέξεων *cano-canto*, *cantor-cantator* καί τῶν παραγῶγων ἢ συνθέτων *canticum*, *cantilena*, *cantio*, *cantus*, *carmen*, *decanto*, *incanto*, *praecanto*, *incantator*, *praecantator* βλ. στά ἐξῆς λεξικά· A. ERNOUT - A. MEILLET, *Dictionnaire étymologique de la langue latine; histoire des mots*; Paris 1951³. *Oxford Latin Dictionary*, ed. P. G. W. GLARE., Oxford 1969. *The Oxford Classical Dictionary*, ed. by N. G. L. HAMMOND and H. H. SCULLARD, Oxford 1970. *Lexicon totius Latinitatis*, ab AEGIDIO FORCELLINI, JOS. FURLANETTO, FR. CORRADINI, JOS. PERIN, t. I, Bononiae 1965 (φωτοανατύπ. τῆς 4ης ἔκδ., Patavii 1864-1926). C. DU CANGE, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*, Lugduni 1688 (ἀνατύπ. 1958), καί *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Latinitatis*, Paris 1840-1850 (φωτοανατύπ. Paris 1938). *Mittelateinisches Wörterbuch*, herausg. von der Bayer. Akad. der Wissenschaften und der Akademie der Wissensch. der DDR, München 1976. *Lexikon des Mittelalters*, München u. Zürich 1980.

saltator ἀντιστοίχως τὸ ρῆμα *cantare* χρησιμοποιεῖται σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τὸ *saltare*. Δέν ἀποκλειόταν ὅμως νά συγκεντρῶν ἓνα πρόσωπο καὶ τοὺς δύο ρόλους².

Στὸν Μεσαίωνα, τὸ *canto* ἐξακολουθεῖ νά ἔχη τήν ἔννοια τοῦ ἀπαγγέλλω, ἐξυμνῶ κ.λπ., συνδέεται ὅμως στενά καὶ μέ ἐκκλησιαστικές ἀρμοδιότητες (ψάλλω, τελῶ τή θεία λειτουργία)· παράλληλα, οἱ λ. *cantor* καὶ *cantator* σημαίνουν πάλι τραγουδιστής, ὕμνητής, «γόης», ἀλλά καὶ κάντωρ (ἐκκλησιαστικό ἀξίωμα)³.

Ἡ ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῶν σημασιῶν τῆς λ. *cantator* καὶ τῶν συγγενῶν της ἔγινε γιὰ νά καταδειχθοῦν οἱ ἰδιότητες πού τοῦ ἀποδίδονταν, οἱ ποικίλες ἀρμοδιότητες πού εἶχε, καὶ τὰ «ταλέντα» πού ἔπρεπε νά διαθέτει στὶς διάφορες περιόδους ἑνας «τραγουδιστής».

Προχωροῦμε στὴν ἐξέταση τῶν στοιχείων πού μᾶς παρέχουν οἱ πηγές. Ὅπως καὶ πολλές ἄλλες λατινικές λέξεις⁴, ἡ λ. *καντάτωρ*, στὴν ἐλληνικὴ μεταγραφή της, συναντᾶται ἀποκλειστικά στὰ δύο βασικά συγγράμματα στρατιωτικῆς τακτικῆς τῶν βυζαντινῶν χρόνων, δηλαδή στὸ «Στρατηγικόν» τοῦ Ψευδο-Μαυρικίου (τέλη Στ' - ἀρχές Ζ' αἰ.)⁵ καὶ στὰ «Τακτικά» τοῦ Λέοντος ΣΤ' (τέλη Θ' - ἀρχές Ι' αἰ.)⁶· στὰ ἔργα αὐτά, ἄλλωστε, στηρίζονται κυρίως οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴ στρατιωτικὴ ὁρολογία τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου· ἡ ὁρολογία αὐτὴ (τεχνικοὶ ὅροι, στρατιωτικά παραγγέλματα κ.λπ.) περιλαμβάνει πλῆθος λατινικῶν λέξεων, ἐξελληνισμένων σέ μικρότερο ἢ μεγαλύτερο βαθμό⁷. Ἡ λατινικὴ, ἐπίσημη γλῶσσα τοῦ κράτους

2. RE: *Paulys Realencyclopädie der Klass. Altertumswissenschaft*, ed. G. WISSOWA et al., Stuttgart 1893 -, Bd. III. 2: canticum (col. 1497) καὶ cantor (col. 1499). ΤΙΤ. - LIV, VII, 2. BR. HÄUPTLI, Seneca; Oedipus, Frauenfeld 1983, II, σ. 12. FORCELLINI, I, σ. 519. Σημειώνουμε ὅτι, στὰ Annales τοῦ TAKITOY (I. 16-17) ἀναφέρεται ὡς ὑποκινητὴς ἀνταρσίας τῶν λεγεῶνων τῆς Παννονίας κάποιος "gregarius miles, dux olim theatralium operarum".

3. Βλ. τίς προηγ. σημειώσεις.

4. Βλ. τὸν πίνακα τοῦ H. ZILLIACUS, *Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich*, Helsingfors 1935 (ἀνατύπ. Amsterdam 1965), σ. 216-239.

5. G. T. DENNIS - E. GAMILLSCHEG, *Das Strategikon des Maurikios*, Wien 1981, στὸ ἐξῆς Ψ.-ΜΑΥΡ, II, ιθ' καὶ VII B. ιζ'. Στὴν λίγο παλαιότερη ἔκδοση, τοῦ H. MIHĂESCU, *Mauricius Arta militaria*, Bucuresti 1970, βλ. καὶ στὸ I. Γ' 21.

6. «ΛΕΟΝΤΟΣ... αὐτοκράτορος τῶν ἐν πολέμοις τακτικῶν σύντομος παράδοσις», στὸ ἐξῆς Α ΤΑΚΤ. Βλ. MIGNE, *Patrologia Graeca*, τ. 107· Δ' στ' (στ. 701), IB' οα'-οβ' (στ. 825-828), IB' ρκα' (στ. 840). Βλ. καὶ ἔκδ. R. VARI, Leonis imp. *Tactica*, τ. I καὶ II. I, Budapestini 1917-1922, IV. 7 (σ. 54), XII. 71, 121 (τ. II. I σ. 60 καὶ 98). Ἡ λέξη ὑπάρχει καὶ στὸ νεανικὸ ἔργο τοῦ Λέοντος ΣΤ', τὰ «Προβλήματα» (κεφ. Β' 54· ἔκδ. A. DAIN, Leonis VI Sapientis *Problemata*, Paris 1935), ὅπου τὸ σχετικὸ χωρίο ἀντιγράφει τὸ ἀντίστοιχο τοῦ «Στρατηγικοῦ» (Ψ.-Μαυρ. II. ιθ').

7. *Reallexikon der Byzantinistik*, Reihe A, Bd. I, Amsterdam 1969, Abendland und Byzanz, III. Literatur u. Sprache, ὑπὸ H. u. R. KAHANE, στ. 504-506.

μέχρι τις αρχές του Ζ' αιώνα, διατηρήθηκε επί πολύ ακόμη στον στρατό, όπου χρησίμευε ως κοινή γλώσσα για τους ποικίλης φυλετικής προελεύσεως στρατιώτες και βοηθούσε στην κατανόηση των διαταγών από όλους⁸.

Σε καμμία απολύτως (τουλάχιστον όσο γνωρίζω) άλλη ελληνική πηγή οίασδήποτε φύσεως (άφηγηματική, νομική, ή άλλη) δέν απαντάται ή λ. *καντάτωρ*. Γεννάται τό ἐρώτημα, μήπως άλλες πηγές αναφέρονται σέ πρόσωπα πού ανέλαμβαναν τήν ἐνθάρρυνση τῶν στρατιωτῶν, δίνοντας σ' αὐτά κάποια ἄλλη ἢ, ἴσως, μή δίνοντας καμμία ἰδιαίτερη ὀνομασία⁹; Ἡ ἔρευνα σέ τακτικά προγενέστερα τοῦ «Στρατηγικοῦ», εἴτε ἐλληνικά (Ὁνήσανδρος, Πολύαινος, Αἰλιανός, Ἀρριανός, Περί στρατηγίας, κ.λπ.) εἴτε λατινικά (Frontinus, Vegetius κ.λπ.), καθὼς καί σέ ἀφηγηματικές πηγές (π.χ. Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, Προκόπιος, Ἀμμ. Μαρκελλῖνος κ.λπ.) δέν ἀπέδωσε ἀποτελέσματα¹⁰. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τίς πηγές τῆς μέσης περιόδου, μέ μία μόνο ἐξαίρεση· τό «Τακτικόν» τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ (ΙΑ' αἰ.), τό ὁποῖο ὁμως στηρίζεται στά «Τακτικά» τοῦ Λέοντος ΣΤ'. Τό «Τακτικόν», στήν ἀντίστοιχη θέση, ἀναφέρεται σέ «*ἄνδρας δυναμένους λαλεῖν πρὸς τόν στρατόν καί ἀπό λόγου διεγείρειν αὐτούς καί προθυμοποιεῖν εἰς τόν πόλεμον*», ἀντίθετα ὁμως πρὸς τό πρότυπό του δέν τούς ἀποκαλεῖ μέ ὁποιαδήποτε ὀνομασία¹¹. Ὅσο γιά τίς ἀφηγηματικές πηγές τῆς μέσης περιόδου ἀπό ὅ,τι γνωρίζω, μόνο σ' ἓνα χωρίο τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη γίνεται λόγος γιά πρόσωπα (στρατιῶτες) «*ἐπιτήδεια εἰς τό προσδιαλέγεσθαι*»· συγκεκριμένα, κατὰ τήν ἐπανάσταση τῶν μικρασιατικῶν στρατευμάτων, πού κατέληξε στήν ἐκθρόνιση τοῦ Μιχαήλ ΣΤ' καί ἀνέδειξε αὐτοκράτορα τόν Ἰσαάκιο Α' Κομνηνὸ (1057), οἱ ἀρχηγοί τῶν δύο πλευρῶν ἔστειλναν αὐτούς τούς «*ἐπιτηδεῖους*» στοὺς στρατιῶτες τοῦ ἀντιπάλου στρατεύματος μέ τήν ἐντολή νά τούς μεταπίσουν καί νά τούς προσελκύσουν πρὸς τό μέρος τους¹². Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ

8. ZILLIACUS, Zum Kampf, σ. 113-167, 216-239. H. MIHĂESCU, Les éléments latins des "Tactica - Strategica" de Maurice - Urbicius..., *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 6 (1968) 481-498 καί 7 (1969) 155-166, 267-280. G. REICHENKRON, Zur römischen Kommandosprache bei den byz. Schriftstellern, *Byzantinische Zeitschrift* 54 (1961) 25-26.

9. F. AUSSARESSES, L'armée byzantine à la fin du VIème siècle d'après le Strategicon de l'empereur Maurice, Bordeaux - Paris 1909, σ. 23. ZILLIACUS, σ. 161 (προκειμ. γιά τόν μανδάτορα).

10. Βλ. καί AUG. HEISENBERG, Kriegsgottesdienst in Byzanz (Aufsätze z. Kultur - u. Sprachgeschichte vornehmlich des Orients, E. Kuhn gew., München 1916), σ. 251 σημ. 1.

11. VARI, LTact. II. 1, σ. 59-61 καί 98 (Rec, Const. §§ 70-71 καί 121): Σημειώνουμε ὅτι ὀρισμένα κεφάλαια τοῦ ἔργου τοῦ Ν. Οὐρανοῦ ἔχουν περιληφθῇ στήν ἐκδ. τῶν Τακτικῶν τοῦ Λέοντος ΣΤ', τοῦ Vári, ὡς Recensio Constantiniana. Βλ. καί πῶς κάτω, σ. 241.

12. ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, Σύνοψις Ἱστοριῶν, (ἐκδ. J. THURN, Berlin - New York 1973) σ. 494₁₈₋₂₁.

πιθανόν νά ἔχουν σχέση με τούς «*παρακλήτορες*» τοῦ Λέοντος ΣΤ' (βλ. ἀμέσως πῶς κάτω) ἢ, ἀκόμη περισσότερο, με τούς ἀνώνυμους «*ἀνδρας δυναμένους λαλεῖν πρὸς τὸν στρατὸν*» τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ, σέ καμμία περίπτωση ὅμως με τούς καντάτορες-τραγουδιστές τοῦ Ψευδο-Μαυρικίου, ὅπως θά φανῇ καί ἀπὸ ὅσα ἐκτίθενται παρακάτω.

Ὁ Λέων ΣΤ' γιὰ νά ἀποδώσῃ τῇ λ. *καντάτορες* στά ἑλληνικά, χρησιμοποιοῦ τῇ λ. *παρακλήτορες*, δίνει δὲ τὸν ἐξῆς ὀρισμὸς: «*παρακλήτορες, οἱ διὰ λόγων διεγείροντες τὸν στρατὸν πρὸς τοὺς ἀγῶνας· οὗς οἱ πρὸ ἡμῶν, νεώτεροι δὲ τῶν ἄλλων, τακτικοί, Ῥωμαῖσι καντάτωρας (sic) ἐκάλουν*»¹³. Μὲ τὴ φράση «οἱ πρὸ ἡμῶν... τακτικοί» ἐννοεῖται ἀσφαλῶς ὁ Ψευδο-Μαυρίκιος, δεδομένου ὅτι δέν ὑπάρχει ἐνδιάμεσα ἄλλο ἔργο στρατιωτικῆς φύσεως· οἱ πηγές, ὅμως, τοῦ «Στρατηγικοῦ» ὡς πρὸς τοὺς καντάτορες δέν εἶναι γνωστές¹⁴. Ἡ ὀνομασία *παρακλήτορες* ὀφείλεται στοῦ ὅτι, κατὰ τὸν Λέοντα ΣΤ', οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ «*παρακαλοῦσαν*», παρῶτρυναν δηλαδὴ τοὺς στρατιῶτες νά ἀγωνισθοῦν με γενναϊότητα¹⁵. Ὁ Νικηφόρος Οὐρανὸς ἐπαναλαμβάνει τὸν ὀρισμὸς «*παρακλήτορες· ἡγουν οἱ διὰ λόγου προθυμοποιοῦντες τὸν στρατὸν πρὸς τὸν πόλεμον*», παραλείπει ὅμως τὰ περὶ παλαιότερων τακτικῶν καί ρωμαϊκῆς ὀνομασίας, πού γράφει ὁ Λέων ΣΤ' (βλ. εἰκ. 1)¹⁶.

Ὁ Du Cange, στο λ. «*καντάτωρ*», παραθέτει καί ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ Συναξάριον τῆς Κυριακῆς τοῦ Τελώνου καί Φαρισαίου, τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου (τέλη ΙΓ' - ἀρχές ΙΔ' αἰ.), στοῦ ὁποῖο, καθὼς καί στο λ. «*προφωνήσιμος*» τοῦ ἴδιου λεξικοῦ, παρομοιάζεται ἡ πρώτη ἐβδομάδα τῆς Μεγάλης Σαρακοστῆς με τὴν προετοιμασία πού χρειάζεται γιὰ τοὺς «*σωματικούς πολέμους*», οἱ δὲ «*θεῖοι πατέρες*» με στρατηγούς

13. ΑΤακτ. Δ' στ' (P. G. 107 στ. 701) ἢ IV. 7 (Vári, LTact. I, σ. 54). Βλ. καί στοῦ ἀπάνθισμα «'Εκ τῶν τακτικῶν τοῦ βασιλέως Λέοντος τοῦ Σοφοῦ» § 2 (Dain, L' Extrait tactique, σ. 84): «*παρακλήτορες, οἱ διὰ λόγων διεγείροντες τὸν στρατὸν πρὸς τοὺς ἀγῶνας*» (σταματᾷ ἐδῶ, δέν συνεχίζει). Βλ. καί Du C. gr., λ. «*παρακλήτωρ*».

14. A. DAIN, Les stratégistes byzantins, *Travaux et Mémoires* 2 (1967) 345.

15. ΑΤακτ. ΙΒ' οα' (P.G. 107 στ. 825). Τό ρ. «*παρακαλῶ*» ἔχει καί τὴν ἐννοια τοῦ «*παρακινῶ*», «*προτρέπω*» (Δημητράκου, Μ. Λεξ. Ελλ. Γλ., λ. «*παρακαλῶ*»). Βλ. καί Σουῖδα λεξικόν, λ. Τυρταῖος: «ὅς ἐπ' ἀρετὴν αὐτοὺς παρακαλῶν...» (Elegy and Iambus, ἔκδ. Loeb, σ. 50).

16. Ἡ λ. «*παρακλήτορες*» δέν συναντᾶται στοῦ ἐκδεδομένου μέρους τοῦ «Τακτικοῦ» τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ, ἀλλὰ στὸν κώδ. Friburgensis 706 (πιστὸ ἀντίγραφο τοῦ Constantinopolitanus 36) σ. 22. Βρίσκεται στοῦ Β' κεφάλαιο τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ στὴ Διάταξη Δ' τῶν «Τακτικῶν» τοῦ Λέοντος ΣΤ'. Γιὰ τοὺς δύο αὐτοὺς κώδικες βλ. Α. DAIN, La «Tactique» de Nicéphore Ouranos, Paris 1937, σ. 19, 94-95, 122-123. Ἐπίσης, DAIN, Stratégistes, σ. 389. Βλ. εἰκ. 1.

πού ἐμψυχώνουν τοὺς στρατιῶτες τους. Παρ' ὅτι, ὅμως, ἡ παραπομπή βρίσκεται στό λ. «καντάτωρ», τό κείμενο τοῦ Συναξαρίου μιλάει στήν πραγματικότητα γιά τήν ἐνθάρρυνση καί προπαρασκευή ἐκ μέρους τοῦ στρατηγοῦ¹⁷ καί ὄχι τῶν καντατόρων.

Αὐτά εἶναι τὰ ἐλάχιστα στοιχεῖα πού δίνουν οἱ βυζαντινές πηγές καί σ' αὐτά θά στηριχθοῦμε γιά τήν ἔρευνά μας.

Ποιοί ἦσαν λοιπόν οἱ καντάτορες; ἀπό ποιά κοινωνική ὁμάδα προέρχονταν; ποιοί τοὺς ἐπέλεγαν καί μέ ποιά κριτήρια; ποῖο ἦταν τό «ἔργον» τους, τὰ καθήκοντά τους; ποιά ἡ θέση τους μέσα στόν στρατό; πότε ἀπηύθυναν τίς παραινήσεις τους; ποῖο τό περιεχόμενο τῶν τελευταίων;

1. Μέ τό πρῶτο ζήτημα, τῆς κοινωνικῆς προέλευσης, τό «Στρατηγικόν» δέν ἀσχολεῖται καθόλου. Κατά τόν Λέοντα ΣΤ' - και τον Νικηφόρο Οὐρανό - οἱ καντάτορες πρέπει νά προέρχονται, «εἰ δυνατόν, ἐξ αὐτῶν ἐκείνων τῶν στρατιωτῶν ἢ τῶν ἀρχόντων»¹⁸. Μέ τό «εἰ δυνατόν» θά πρέπει μᾶλλον νά συμπεράνουμε, ὅτι, στήν περίπτωση πού δέν ὑπῆρχαν οἱ κατάλληλοι ἀνάμεσα στοὺς ἄνδρες, θά μπορούσαν νά προσληφθοῦν ὡς ἐμψυχωτές ἄνθρωποι πού δέν ἀνῆκαν στό στράτευμα· μήπως ὑπῆρχαν «ἐπαγγελματίες» ρήτορες (ἢ μᾶλλον ποιητές; βλ. καί ἐπομ.), πού παρείχαν τίς ὑπηρεσίες τους στόν στρατό ἔναντι, ἴσως, ἀμοιβῆς;

Ἡ ἐπιλογή τῶν καντατόρων μέσα ἀπό τοὺς κόλπους τοῦ στρατεύματος δέν ἦταν ἀπλῶς λύση εὐκολίας· ἦταν ὁ πιό ἐνδεδειγμένος τρόπος γιά νά «διεγερθοῦν εἰς προθυμίαν» οἱ στρατιῶτες, δεδομένου ὅτι ἄκουαν τίς παραινήσεις ἀπό ἓνα συμπολεμιστή τους, ὁ ὁποῖος εἶχε τὰ ἴδια προβλήματα, περνοῦσε τίς ἴδιες ταλαιπωρίες καί ἀντιμετώπιζε τοὺς ἴδιους κινδύνους· ἦταν δηλαδή ἓνας ἄνθρωπος «δικός τους», ἴσος μέ αὐτούς, καί ὄχι κάποιος ἀνώτερος, πού θά ἔπρεπε νά παραταχθοῦν γιά νά τόν ἀκούσουν νά ἀγορεύῃ ἀπό τό βῆμα ἢ, ἄλλες φορές, νά διαβάζει τή δημηγορία πού εἶχε στείλει γραπτή ὁ αὐτοκράτωρ ἀπό τή μακρινή πρωτεύουσα. Τήν ἀποτελεσματικότητα αὐτῆς τῆς «κοινωνίας τοῦ καμάτου καί τῶν πόνων» ἐπισημαίνουν τόσο ὁ Λέων ΣΤ'¹⁹ ὅσο καί ὁ Νικηφόρος Οὐρανός, ὁ τελευταῖος μάλιστα

17. Du C. gr. λ. «καντάτωρ» (στ. 576-577) καί «προφωνήσιμος» (στ. 1261). Ἡ ἔκδοση τοῦ Ξανθοπούλου, τήν ὁποία εὐρήκα, ἔχει τίτλο· «Συναξάρια εἰς τὰς ἐπισήμους ἑορτάς τοῦ Τριωδίου καί τοῦ Πεντηκοσταρίου», συγγραφθέντα ὑπὸ Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπόλου (sic). Ἐν Βιέννῃ, παρά Μαρκ. Πούλιου, 1797. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ προσαρμογή τοῦ κειμένου στή γλῶσσα τῶν χρόνων τῆς ἔκδοσης. Τό ἀπόσπασμα πού μᾶς ἐνδιαφέρει βλ. στίς σ. 2-3.

18. ΛΤακτ. IB' οα' (P.G. 107 στ. 825) ἢ XII 70 (Vári, II, 1, σ. 59) = Ν. Οὐρ. (Rec. Const. § 70; Vári, LTact. II, 1, σ. 59).

19. ΛΤακτ. IB' οα' (P.G. 107 στ. 825) ἢ XII 70 (Vári, II, 1, σ. 59-60).

πολύ παραστατικά: «εὐκολωτέρως πείθεται αὐτοῖς ὁ στρατός... διότι, ὅπερ μέλλουσι παθεῖν αὐτοί, πάσχουσι καὶ ἐκεῖνοι καὶ οὐ λέγουσι πρὸς αὐτοὺς λόγον μόνον, εἰς δὲ τὸν καιρὸν τοῦ πολέμου ἴστανται παρέξω καὶ θεωροῦσι»²⁰.

2. Κατὰ τὸν Ψευδο-Μαυρίκιο²¹ καὶ τὸν Λέοντα ΣΤ'²² τοὺς καντάτορες ἐπιλέγουν οἱ «ἄρχοντες», δηλ. οἱ ἀξιωματικοί, πρᾶγμα ἄλλωστε φυσικό, ἐφ' ὅσον αὐτοὶ εἶναι σὲ θέσιν νά γνωρίζουν τοὺς ἄνδρες πού ἔχουν στίς διαταγές τους. Ὁ Νικηφόρος Οὐρανός, ἀντίθετα, ἔχει τή γνώμη ὅτι πρέπει νά τοὺς ἐπιλέξῃ «ἡ κεφαλὴ τοῦ στρατοῦ»²³, ὁ ἴδιος ὁ στρατηγός. Πιστεύω, ὅτι αὐτό συμβαίνει στήν περίπτωσιν πού ὁ παραινέτης προέρχεται «ἐκ τῶν ἀρχόντων»· θά ἦταν μᾶλλον δύσκολο νά γνωρίζῃ ὁ στρατηγός τίς ἱκανότητες τοῦ κάθε στρατιώτη.

3. Ὡς πρὸς τὰ κριτήρια γιά τήν ἐπιλογή, νομίζω ὅτι εἶναι ἀπαραίτητο - γιά τήν καλύτερη κατανόηση κάποιων συμπερασμάτων πού θά διατυπώσουμε στό τέλος - νά παρατεθοῦν ὁλόκληρα τὰ σχετικά χωρία καὶ τῶν τριῶν τακτικῶν πού ἀναφέρονται σ' αὐτόν τόν ἐμψυχωτή τοῦ στρατοῦ. Τό «Στρατηγικόν» δίνει τήν ἐντελῶς ἀόριστη ἐντολή: «Χρὴ καντάτορα ἐπιλέγεσθαι ἐπιτήδειον»²⁴. Ὁ Λέων ΣΤ' ὁμῶς γράφει: «Πάντως δὲ καὶ τὸν λεγόμενον καντάτορα ἐπιλέγεσθαι ἐπιτήδειον καὶ λόγιον ἓνα στρατιώτην»²⁵. Ὁ δὲ Νικηφόρος Οὐρανός: «Ἐκλέγου ἐπιτήδειον καὶ μαθόντα γράμματα ἓνα στρατιώτην»²⁶.

Ὅπως βλέπουμε, ὁ Ψευδο-Μαυρίκιος ζητεῖ ἀπλῶς «ἓνα κατάλληλο τραγουδιστή» ἢ ἔστω ποιητή· δέν προχωρεῖ σὲ ἐπεξηγήσεις, ἐπειδὴ προφανῶς ἐπρόκειτο γιά κάτι τό συνθισμένο καὶ γνωστό στοὺς συγχρόνους του. Δεδομένου, ἄλλωστε ὅτι ὁ ἴδιος ἦταν ἐξ ἐπαγγέλματος στρατιωτικός καὶ ὄχι θεωρητικός, χρησιμοποιοῖ λέξεις πού ἦταν σὲ κοινὴ χρῆσις στό περιβάλλον τοῦ στρατοῦ²⁷.

Ἡ προσθήκη ἀπὸ τὸν Λέοντα ΣΤ' τῶν λέξεων «καὶ λόγιον ἓνα στρα-

20. Vári, LTact., II, 1, σ. 59-60.

21. Δέν ἀναφέρεται ρητὰ, συνάγεται ὁμῶς ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ κεφ. VII. Β' . ιζ' (ἐκδ. Dennis σ. 264): «Γνωστὸς κεφαλαιὼν ὀφειλόντων δοθῆναι ἐκάστῳ ἄρχοντι ταγμάτων καὶ μοιράρχῃ καὶ αὐτῷ δὲ τῷ μεράρχῃ, ἵνα οἶδεν, τί καταζητεῖν».

22. LTact. IB' οα' (P.G. 107 στ. 825).

23. Ν. Οὐρ. (Rec. Const. § 70; Vári, LTact. II, 1, σ. 59).

24. Ψ.-Μαυρ. VII. Β' ιζ' (Dennis σ. 264₂₈).

25. LTact. IB' ρκα' (P. G. 107 στ. 840).

26. Ν. Οὐρ. (Rec. Const. § 121; Vári, LTact. II, 1, σ. 98).

27. AUSSARESSES, σ. 23. F. LOT, La langue du commandement dans les armées romaines..., Mélanges à la mémoire de F. Grat. Paris 1946, σ. 208. Βλ. καὶ προηγ., σημ. 8.

τιώτην» είναι νομίζω, τό κλειδί για τήν παρακολούθηση τῆς μεταβολῆς τοῦ ὑπαρκτοῦ τραγουδιστῇ σέ ἐπιθυμητό ρήτορα²⁸ καί κήρυκα τῶν ἀξιῶν στίς ὁποῖες πίστευαν - ἥ ἔπρεπε νά πειθοῦν νά πιστέψουν - οἱ βυζαντινοὶ στρατιῶτες (βλ. πιο κάτω τό ὑπόδειγμα παραινήσεων). Γι' αὐτό ἀκριβῶς ὁ «καντάτωρ-παρακλήτωρ» ἐκτός ἀπό «ἐπιτήδειος» - προκειμένου γιά ρήτορα, αὐτό σημαίνει εὐφράδεια, πειθώ καί... γοητεία - χρειάζεται νά εἶναι καί «λόγιος», ὥστε νά γνωρίζη καλά τίς ἰδεολογικές θέσεις τῆς ἐποχῆς του καί νά εἶναι σέ θέση νά τίς ἀναπτύξη μέ πειστικά ἐπιχειρήματα. Γιά τόν ἴδιο λόγο, τονίζει ὁ Λέων ΣΤ', ὅτι πρέπει κατά προτίμηση νά προέρχεται «ἐξ αὐτῶν τῶν στρατιωτῶν», ἐνῶ ὁ συγγραφέας τοῦ «Στρατηγικοῦ» δέν θέτει ὅρους γιά τήν προέλευση τοῦ «καντάτορα-τραγουδιστῇ» του. Παρατηροῦμε ὅμως ὅτι ὁ Λέων ΣΤ' δέν ἀπαγκιστρώνεται ἐντελῶς ἀπό τήν παράδοση - ἥ μάλλον ἀπό τήν πηγὴ του, τό «Στρατηγικόν»· ἐξακολουθεῖ νά μεταχειρίζεται τὴ λ. «καντάτωρ» (πού, βέβαια, δέν εἶναι δυνατόν νά μὴν γνώριζε τὴ σημασία της) καθὼς ἐπίσης καί τό ρῆμα «κατεπάδω», τό ὁποῖο - παρ' ὅλο πού χρησιμοποιεῖται καί προκειμένου γιά πεζό λόγο²⁹ - ἐνέχει, τό στοιχεῖο τοῦ ἐμμέτρου καί σημαίνει «ὑποτάσσω δι' ὠδῆς ἢ μαγείας, θέλω, μαγεύω, γοητεύω, διαρκῶς ἐπαναλαμβάνω, μιῶ θωπευτικά, κολακευτικά»³⁰. Ἐνδεχομένως ἤθελε νά καθιερώσῃ ἓνα συνδυασμό ποιητῆ-ρήτορα, ὁ ὁποῖος ἀφ' ἐνός θά ἀπήγγελλε ἢ θά ἔψαλλε ἡρωικά ἄσματα μέ τὰ ὁποῖα θά θύμιζε στοὺς στρατιῶτες τὰ παλαιὰ κατορθώματα, ἀφ' ἐτέρου δέ θά ἐπαγγελλόταν - προφανῶς σέ πεζό λόγο - τήν ἀνταμοιβή ἀπὸ τόν Θεό καί τόν βασιλέα καί θά κήρυττε ὅλα ὅσα περιλαμβάνονται στο σχετικὸ ὑπόδειγμα (βλ. ἐπὶ. κεφ., σ. 238), καί, ἐπὶ πλεόν, θά ἦταν σέ θέση «καί· εἴ τι ἕτερον τούτοις ὁμοιον ἐπινοοῦντας ποιῆσθαι τὴν προτρεπτικὴν νοθεσίαν»³¹. Γι' αὐτό, ἴσως, χρησιμοποιεῖ τὴ λ. «παρακλήτωρ», πού σημαίνει γενικά τόν παραινέτη, εἴτε ποιητῇ εἴτε ρήτορα.

Τέλος, στό τρίτο ἔργο, τό «Τακτικόν» τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ, δέν χρησιμοποιεῖται οὔτε ἡ λ. «καντάτωρ» οὔτε τό ρ. «κατεπάδω» καί, γενικά, δέν ὑπάρχει καμμία ἔνδειξη γιά ρυθμικὴ ἀπαγγελία ἢ ὁποιοδήποτε εἶδους ποιητικὴ μορφὴ τῶν «προτρεπτικῶν»³². Ὁ κατὰ ἓνα περίπου αἰῶνα μετα-

28. Βλ. καί HEISENBERG, σ. 251.

29. Βλ. π.χ. Γενέσιος Δ' 1· στήν ἔκδ. τῆς Βόννης (σ. 78) ἀποδίδεται μέ τό "incantare".

30. LIDDELL - SCOTT - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας, Ἀθῆναι 1934, Β' σ. 677. Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας, Ἀθῆναι 1950, Ε' σ. 3793.

31. ΛΤακτ. IB' οβ' (P. G. 107 στ. 828) ἢ XII. 71 (Vári, II. 1, σ. 61).

32. Τά σχετικὰ χωρία βλ. προηγ., σημ. 11, καί πιο κάτω, σημ. 65.

γενέστερος του Λέοντος ΣΤ΄ Νικηφόρος Ουρανός δέν άγνοούσε άσφαλώς τή σημασία τής λ. «καντάτωρ» καί, κατά τή γνώμη μου, άκριβώς γι' αυτό δέν τή μεταχειρίστηκε. Ό ίδιος, όπως καί ό συντάκτης του «Στρατηγικού», ήταν στρατηγός τής δράσης καί όχι διανοούμενος καί ιδεαλιστής ήγεμόνας, όπως ό Λέων. Στηρίχθηκε στό έργο του τελευταίου, καθώς όμως ήταν περισσότερο συνδεδεμένος μέ τήν πραγματικότητα, δέν θέλησε νά γράψη γιά ένα «πολεμικό τραγουδιστή», τόν όποιο, παρά τή μακρόχρονη δράση του στά διάφορα μέτωπα, δέν είχε γνωρίσει ποτέ. Έγραψε μόνο γιά τή χρησιμότητα τής παρουσίας ενός στρατιώτη ίκανού νά έμψυχώνη τούς συμπολεμιστές του «διά λόγου» τήν ώρα τής μάχης.

4. Σχετικά μέ τό «έργον» τών καντατόρων καί τόν χρόνο πραγματοποίησέως του, τά δύο βασικά τακτικά δέν συμφωνούν. Κατά τόν Ψευδο-Μαυρίκιο οί καντάτορες άπευθύνονται πρός τούς στρατιώτες πρίν από τή μάχη, τήν ώρα τής άνάπαυσης, καί μάλιστα πρίν από τή σύνταξη καί άσκηση τών μονάδων «*πρό τής συμβολής τινά λέγειν αυτούς προτρεπτικά... Τούτων ούτως ειρημένων δεῖ τάξει καί γυμνάσαι έκαστον τάγμα*»³³.

Στήν έκδοση του «Στρατηγικού» από τόν Mihaescu περιέχεται ένας επιγραμματικός όρισμός: «*καντάτωρ λέγεται ό επιδημηγορών τῷ στρατῷ πρό τής μάχης*»³⁴. ό όρισμός αυτός πρέπει νά εῖναι έμβόλιμος³⁵ καί άρκετά μεταγενέστερος³⁶ (ίσως του Ι΄ αἰ.), όπωςδήποτε όμως όρίζει τήν άπάγγελία

33. Ψ.-Μαυρ. II. ιθ' (έκδ. Dennis σ. 140) ή II. IH' (έκδ. Mihaescu σ. 96). Πρβλ. καί ΔΠροβλ. Β' 54 (Dain, LProbl., σ. 28). Ό Β' Λόγος του «Στρατηγικού», στόν όποιο περιέχεται τό κεφάλαιο αυτό, επιγράφεται «Περί καβαλλαρικῆς παρατάξεως». Τό έργο μνημονεύει, άλλη μιá φορά, τούς καντάτορες, χωρίς καμμία έπεξήγηση, σαν κάτι το γνωστό (βλ. όσα ήδη είπαμε): «Χρή καντάτορα επιλέγεσθαι επιτηδείων» ή δεύτερη αυτή μνεία περιέχεται στόν Ζ' Λόγο, μέρος Β' («Περί τών εν τῇ ήμέρᾳ του πολέμου όφειλόντων παραφυλάττεσθαι»), κεφ. ιζ' (έπιγραφόμενο «Γνώσις όμοίως κεφαλαίων όφειλόντων δοθῆναι έκάστῳ άρχοντι τάγματος καί μοιράρχῃ καί αὐτῷ δέ τῷ μεράρχῃ, ἵνα οἶδεν τί καταζητεῖν»). Σημειώνουμε ότι, παρά τόν τίτλο του Ζ' Λόγου (Β'), οί επί μέρους παράγραφοι δέν άναφέρονται όλες στά τῆς «ήμέρας του πολέμου», άλλά, όρισμένες, καί στή γενικότερη προπαρασκευή. Στον IB' Λόγο (Α' Περί τάξεως συμμίκτου, Β' Περί πεζικῆς τάξεως) δέν άναφέρονται καθόλου οί καντάτορες.

34. Ψ.-Μαυρ. I. Γ' 21 (έκδ. Mihaescu σ. 58). Τη λ. «επιδημηγορών» δέν εύρηκα σέ λεξικό, προφανώς όμως σημαίνει «ό επιπροσθέτως» ή «ό κατόπιν δημηγορών», δηλαδή αυτός πού μέ τίς παραινέσεις του συμπληρώνει ή περίπου έπαναλαμβάνει όσα είπε στή δημηγορία του ό στρατηγός.

35. Βλ. καί έκδ. Dennis, τό σχόλιο στόν στ. 36 τῆς σ. 88.

36. Τό ότι προσπαθεῖ νά εξήγησῃ τί εῖναι ό καντάτωρ, σημαίνει, ότι δέν τόν θεωρεῖ κάτι τό γνωστό. Τόν παρουσιάζει δέ ρήτορα, όχι ποιητή. Ό Mihaescu, στό σημείο αυτό στηρίζεται σέ διαφορετικό χειρόγραφο από τόν Dennis.

τῶν «προτρεπτικῶν» πρίν ἀπό τή μάχη.

Κατά τά «Τακτικά» τοῦ Λέοντος ΣΤ΄, πιά ἀναλυτικά, ὡς συνήθως, οἱ καντάτορες «εἰσὶν οἱ τὸν στρατὸν διὰ λόγων παροτρύνοντες καὶ συμβουλεύοντες καὶ κατεπάδοντες, καὶ παρακαλοῦντες πρὸς τοὺς ἀγῶνας»³⁷, οἱ προτροπές τους δὲ ἀπευθύνονται κατὰ τή διάρκεια τῆς μάχης, «ἐν τῷ τῆς συμπλοκῆς καιρῷ»³⁸· καὶ πάλι, σαφέστερα· «τὸν λεγόμενον καντάτορα... ἀφορίσαι ὥστε ἐν αὐτοῖς τοῖς ἀγῶσι περιτρέχοντα κατεπάδειν τῷ στρατῷ τῷ τοῦ τάγματος»³⁹.

Ἡ ἀντίθεση τῶν δύο συγγραμμάτων ὡς πρὸς τὸν χρόνο σημαίνει καὶ ἀντίθεση ὡς πρὸς τὸν τόπο· ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ κείμενα, κατὰ τὸ «Στρατηγικόν» οἱ καντάτορες προέτρεπαν τοὺς στρατιῶτες στὸ στρατόπεδο, ἐνῶ σύμφωνα μέ τὰ «Τακτικά» αὐτὸ γινόταν στὸ πεδίο τῆς μάχης.

Ὁ Νικηφόρος Οὐρανός, ὡς πρὸς τὰ θέματα αὐτά, ἀκολουθεῖ τὸν Λέοντα ΣΤ΄⁴⁰.

5. Οἱ καντάτορες δὲν ἦσαν ἀξιωματικοί, ἐθεωροῦντο ὅμως ἀπαραίτητοι· σέ ὅλα τὰ τάγματα προβλεπόταν θέση γι' αὐτοὺς. Κατὰ τὸ «Στρατηγικόν» «ἐκαστος ἄρχων ταγμάτων» ὀφείλει νά ἐπιλέξῃ ἓνα καντάτορα⁴¹. Τὸ ἴδιο συνιστᾷ ὁ Λέων ΣΤ΄ στὸν ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ τάγματος στρατηγὸς⁴². Τῇ θέσει τῶν καντατόρων στὸ στράτευμα ὀρίζει ὁ Λέων σέ ἄλλη παράγραφο τοῦ ἔργου του· ἐκεῖ, ἀφοῦ ἀπαριθμῆση τοὺς βαθμοὺς τῶν ἀξιωματικῶν, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν στρατηγὸ, καταλήγει· «Καὶ αὗται μὲν αἱ ὀνομασίαι τῶν ἀρχόντων. εἰσὶ δὲ καὶ ἕτεροι καθ' ἕκαστον τάγμα ἤτοι βάνδον διωρισμένοι, οἶον βανδοφόροι, σαλπικταί,... καὶ παρακλήτορες»⁴³. Ἀνήκουν δηλαδὴ οἱ καντάτορες σέ μία ἰδιαίτερη ὁμάδα ἀνθρώπων πού ὑπηρετοῦν σέ κάθε μονάδα, σάν ἓνα εἶδος «μικροῦ ἐπιτελείου»⁴⁴. Τὸ «Στρατηγικόν» δὲν τοὺς ἐντάσσει σέ ὁμάδα. Ὅπως προκύπτει πάντως ἀπὸ ὅσα εἴπαμε, τὰ «Τακτικά» τοῦ Λέοντος ΣΤ΄ μιλοῦν ἄλλοτε γιὰ ὅλα καὶ ἄλλοτε γιὰ περισσότερους καντάτορες σέ κάθε τάγμα. Ὅσο γιὰ τὸν

37. ΔΤακτ. IB' σα' (PG 107 στ. 825) ἢ XII. 70 (Vári, II, 1, σ. 59). Πρβλ. «παρακλήτορες» (πιο ἐπάνω, σ. 232).

38. Βλ. προηγ. σημείωση.

39. ΔΤακτ. IB' ρκα' (P.G. 107, στ. 840).

40. Ν. Οὐρ. (Rec. Const. §§ 70, 121· Vári, LTact., II, 1, σ. 59 καὶ 98).

41. Ψ.-Μαυρ. VII. Β' ιζ' (ἐκδ. Dennis σ. 264, ἐκδ. Mihăescu σ. 192 § 10).

42. ΔΤακτ. IB' ρκα' (P.G. 107 στ. 840).

43. ΔΤακτ. Δ' στ' (P.G. 107 στ. 701) ἢ IV 7 (VÁRI, LTact., I, σ. 54). Βλ. καὶ ὅσα εἴπαμε στή σ. 232 γιὰ τοὺς παρακλήτορες-καντάτορες.

44. AUSSARESSES σ. 25 (βλ. καὶ σ. 33). Ὁ Aussaresses, ἂν καὶ γράφει γιὰ τὸ «Στρατηγικόν», στηρίζεται - προκειμένου γι' αὐτὸ τὸ σημεῖο - περισσότερο στὰ «Τακτικά», πού δίνουν ἀναλυτικότερες καὶ σαφέστερες πληροφορίες (βλ. παραπομπή στήν προηγ. σημείωση).

Νικηφόρο Οὐρανό, συνιστᾷ στὸν στρατηγὸ· «ἐκλέγου... ἓνα στρατιώτην καὶ ἀφορίζε αὐτόν, ἵνα... περιτρέχη τὸν στρατόν»⁴⁵, μετὰ τῆ λ. «στρατόν» τὰ «Τακτικά» ἔχουν τίς λ. «τοῦ τάγματος», οἱ ὁποῖες ἐδῶ λείπουν⁴⁶.

6. Ποιὸ ἦταν τὸ περιεχόμενον τῶν παραινέσεων τῶν καντατόρων; Ἡ σχετικὴ παράγραφος τοῦ «Στρατηγικοῦ» συνιστᾷ μόνο «προτρεπτικὰ τινα» - γενικά, χωρὶς ἐπεξηγήσεις - καὶ τὴν ὑπόμνηση «προλαβουσῶν ἐπιτυχιῶν»⁴⁷, δὲν ἀναφέρεται σὲ ἰδεολογικὰ θέματα καὶ δὲν παρέχει ὑπόδειγμα.

Ἀντίθετα, ὁ Λέων ΣΤ', στὸ ὑπόδειγμα ποὺ παραθέτει, ἔχει προσθέσει στίς «προλαβοῦσες ἐπιτυχίες» τοῦ Ψευδο-Μαυρικίου ἰδεολογικὰ στοιχεῖα τῆς δικῆς του ἐποχῆς⁴⁸, ἐπιχειρήματα ποὺ περιέχονται καὶ στίς πολεμικὲς δημηγορίες τῆς μέσης περιόδου⁴⁹. Προβάλλονται ἡ ἀνταμοιβὴ ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ ἀπὸ τὸν βασιλέα, ἡ εὐνοια τοῦ Θεοῦ γιὰ τοὺς πιστοὺς ποὺ ἀγωνίζονται ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν Του (στὴν περίπτωσιν πρόκειται γιὰ τοὺς Ἀραβες), ἡ διαίωνιση τῆς μνήμης τῶν γενναίων μαχητῶν, κ.λπ. Παραθέτω τὸ κείμενον τοῦ ὑποδείγματος:

«Λέγειν δὲ τοὺς καντάτορας πρὸς τὸν στρατόν προτρεπτικὰ τινα πρὸς τὸν πόλεμον τοιαῦτα· πρῶτον μὲν ἀναμνησκοντας τῶν μισθῶν τῆς εἰς Θεὸν πίστεως, καὶ τὰς ἐκ βασιλέως εὐεργεσίας, καὶ τινων ἐπιτυχιῶν προγεγενημένων. Καὶ ὅτι ὁ ἀγὼν ὑπὲρ Θεοῦ ἐστὶ, καὶ τῆς εἰς αὐτὸν ἀγάπης, καὶ ὑπὲρ ὅλου τοῦ ἔθνους. Πλέον δὲ ὑπὲρ ἀδελφῶν τῶν ὁμοπίστων, εἰ τύχοι, καὶ ὑπὲρ γυναικῶν, καὶ τέκνων, καὶ πατρίδος· καὶ ὅτι αἰωνία μένει μνήμη τῶν ἀριστευόντων κατὰ πολέμους ὑπὲρ τῆς τῶν ἀδελφῶν ἐλευθερίας· καὶ ὅτι κατὰ τῶν τοῦ Θεοῦ ἐχθρῶν ὁ τοσοῦτος ἀγὼν· καὶ ὅτι ἡμεῖς μὲν τὸν Θεὸν ἔχομεν φίλον τὸν ἔχοντα ἐξουσίαν τῆς ῥοπῆς τοῦ πολέμου, ἐκεῖνοι δὲ ἐναντίον αὐτόν ἔχουσι διὰ τῆς εἰς αὐτόν ἀπιστίας, καὶ εἴ τι ἕτερον τούτοις ὁμοιον ἐπινοοῦντας ποιεῖσθαι τὴν προτρεπτικὴν νοουεσίαν»⁵⁰.

Ὅπως βλέπουμε, οἱ παλαιότερες πολεμικὲς ἐπιτυχίες, τὴν ὑπόμνηση

45. Ν. Οὐρ. (Rec. Const.; Vári, LTact.. II. 1, σ. 98 § 121).

46. Ὑπενθυμίζω, ὅτι κατὰ τὸν Νικηφόρο Οὐρανὸ ἡ ἐπιλογή γίνεται ἀπὸ τὸν στρατηγὸ καὶ ὄχι ἀπὸ τοὺς ἄρχοντας τῶν ταγμάτων (βλ. προηγ., σ. 234 καὶ σημ. 23).

47. Ψ.-Μαυρ. II. ιθ' (ἔκδ. Dennis σ. 140) ἢ II. ΙΗ' (ἔκδ. Mihăescu σ. 96).

48. Γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ βλ. καὶ ΑΘΗΝΑ ΚΟΛΙΑ - ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, Ὁ βυζαντινὸς «ἱερός πόλεμος», Ἀθήνα 1991.

49. Περισσότερα ἀναφέρω στὴ μὴ δημοσιευμένη μέχρι στιγμῆς διδακτορικὴ διατριβή μου, γιὰ τὴν «Ψυχολογικὴ προετοιμασία τοῦ βυζ. στρατιώτη πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμον».

50. ΛΤακτ. ΙΒ' οβ' (P.G. 107 στ. 825-828) ἢ XII. 71 (Vári, LTact. II. 1, σ. 60-61).

τῶν ὁποίων τὸ «Στρατηγικόν» προβάλλει ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν «ἔργον» τῶν καντατόρων, ἐδῶ ἔχουν σχεδόν ἐξαφανισθῇ ἀπὸ τὴν προβολὴ τῶν ἰδεολογικῶν στοιχείων καὶ ἐπαγγελιῶν. Ὁ Λέων ΣΤ', παραδόξως (κατὰ τὴ γνώμη μου) πίστευε ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ ὑψηλά νοήματα ἦταν δυνατόν να λέγονται στοὺς στρατιῶτες τὴν ὥρα τῆς μάχης, τὴν ὥρα πού ἀγωνίζονταν πρῶτα ἀπ' ὅλα γιὰ τὴ ζωὴ τους.

Σχεδόν ὅμοιο - μέ κάποιες φραστικές μόνο διαφορές - εἶναι τὸ ὑπόδειγμα πού παρέχει ὁ Νικηφόρος Οὐρανός. Θὰ ἐπιστήσουμε ὅμως τὴν προσοχή σέ δύο σημεία: α) ἐκεῖ πού τὰ δύο προηγούμενα ἔργα συνιστοῦν γενικά τὴν ὑπόμνηση «ἐπιτυχίων προγεγενημένων», ὁ Νικηφόρος Οὐρανός θεωρεῖ ὅτι πρέπει νὰ ὑπενθυμίζονται εἰδικά οἱ ἐπιτυχίες τοῦ στρατηγοῦ πού ἡγεῖται τοῦ στρατεύματος στὴ συγκεκριμένη περίσταση: «ἀλλὰ καὶ νίκας τινας, ἃς ἐνίκησε κατὰ πολέμους ὁ στρατηγός, κακεῖνας ὀφείλουσι τότε ἀναμνησθεῖν αὐτούς»⁵¹. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἐπιχειρεῖται νὰ ἐνισχυθῇ ἡ ἐμπιστοσύνη καὶ ἡ ἀφοσίωση τοῦ στρατιώτη στὸν ἀρχηγό του καί, ἐπομένως, καὶ ἡ μαχητικότητά του. β) Στὴ φράση τοῦ Λέοντος ΣΤ'· «ὁ ἀγὼν ὑπὲρ Θεοῦ ἐστὶ καὶ τῆς εἰς αὐτὸν ἀγάπης» ἀντιστοιχεῖ ἡ φράση τοῦ Οὐρανοῦ· «ὑπὲρ τοῦ θεοῦ ἐστὶν τὸ ἀγωνίζεσθαι ὑπὲρ τῆς εἰς αὐτοὺς ἀγάπης»⁵². Δέν εἶμαι σέ θέση νὰ γνωρίζω ἂν αὐτὸ ἤθελε νὰ γράψῃ ὁ συντάκτης τοῦ ἔργου ἢ ἂν πρόκειται ἴσως γιὰ λάθος γραφῆς ἢ ἀντιγραφῆς⁵³. ὅπως δὲ ποτε ὅμως, μὲ τὴ διατύπωση «εἰς αὐτούς» ἀποδίδεται ἀκριβῶς ἡ ἀντίληψη πού ἐκφράζεται στὸ ἀνώνυμο ἔργο «Περὶ δημηγοριῶν» (τέλους ΣΤ' αἰ.), ὅτι οἱ στρατιῶτες ὀφείλουν νὰ ἀγωνισθοῦν καὶ γιὰ τὴν νὰ ἀνταποδώσουν στὸν Θεό τὴν ἀγάπη πού ἔχει δεῖξει πρὸς αὐτούς⁵⁴.

Μετά τὴν προσεκτικὴ μελέτη ὅλων των παραπάνω στοιχείων, πού

51. Ν. Οὐρ. (Rec. Const. § 71; Vári, LTact., II, 1, σ. 60). Ὅταν ὅμως δημηγορῇ ὁ στρατηγός, ὑπενθυμίζει προηγούμενες νίκες τοῦ παρόντος στρατεύματος: Νικ. Οὐρ. (Rec. Const. § 4; Vári, LTact. II, 1, σ. 110). Στὶς ἀντίστοιχες παραγράφους τοῦ «Στρατηγικοῦ» καὶ τῶν «Τακτικῶν» (Vári, LTact. II, 1, σ. 110) δέν γίνεται αὐτὴ ἡ διευκρίνιση.

52. Ν. Οὐρ. (Rec. Const. § 71; Vári, LTact., II, 1, σ. 60).

53. Πιστεύω, ὅτι ὀρθὴ εἶναι ἡ γραφὴ «εἰς αὐτούς» καὶ ὅτι τὸ «εἰς αὐτόν» ὀφείλεται σέ λανθασμένη ἀνάγνωση ἢ ἑρμηνεία κατὰ τὴν ἀντιγραφὴ.

54. Ἀνώνυμου Βυζαντίου, Πολιτικῆς Λογικόν Μέρος, ἥτοι Περὶ Δημηγοριῶν ed, Arm. Koechly, Lipsiae 1856, κεφ. IX. 3 - X. Ὅπως γράφω καὶ στὴν «Ψυχολογικὴ προετοιμασία...» (βλ. προηγ., σημ. 49), ὁ G. DAGRON, Byzance et le modèle islamique au Xe s. (Académie des Inscriptions et Belles - Lettres, Comptes rendus 1983) σ. 228, ὑποστηρίζει ἐσφαλμένα ὅτι τὸ κείμενο τοῦ «Περὶ δημηγοριῶν» μιλᾷ γιὰ ἀνταμοιβὴ πρὸς τὸν στρατιώτη ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ πρόκειται γιὰ ἀνταπόδοση, εὐχαριστία πρὸς τὸν Θεό γιὰ ὅσα ἔχει δώσει.

δίνουν τὰ τακτικά, ὁδηγοῦμαι σέ κάποιες σκέψεις.

Δεδομένου, α') ὅτι ἡ λέξη «καντάτωρ» εἶναι λατινική, β') ὅτι σημαίνει γενικά «τραγουδιστής, ποιητής, ὕμνητής» κ.λπ., ὑπονοεῖ δηλ. ἔμμετρη ἀπαγγελία, καί γ') ὅτι ἡ ἀρχική πηγή γιά τό θέμα, τό «Στρατηγικόν», θεωρεῖ ὡς κύριο καθήκον τῶν καντατόρων - ἐκτός ἀπό κάποιες γενικές καί ἀόριστες παραινέσεις - τήν ὑπόμνηση προηγουμένων ἐπιτυχιῶν, πιστεύω ὅτι εἴτε ἡ ἄγνωστη, λατινική μᾶλλον πηγή⁵⁵, στήν ὁποία ἐνδεχομένως στηρίχθηκε ὁ Ψευδο-Μαυρίκιος, εἴτε πιθανότερα ἡ προσωπική του πείρα, εἴτε καί τὰ δύο, ἔκριναν ὡς ἀναγκαία τήν παρουσία στό στρατόπεδο ἀνθρώπων μέ καλή φωνή καί ἄρθρωση, πού μέ τὰ ἡρωϊκά τραγούδια τους (ἐπική ποίηση;) θά ἐμψύχωναν τούς στρατιῶτες θυμίζοντάς τους παλαιότερες νίκες· μιλοῦσε δηλ. γιά ἀπλούς ποιητές ἢ τραγουδιστές καί ὄχι γιά ἀξιωματούχους ἢ βαθμοφόρους. Οἱ καντάτορες φαίνεται ὅτι ἀρχικά δέν ἦσαν τόσο ἀπαραίτητοι στό στράτευμα ὅσο π.χ. οἱ σαλπικτές ἢ οἱ μανδάτορες (στρατοκῆρυκες τῶν παλαιότερων τακτικῶν)· σιγά σιγά ὅμως ἡ παρουσία τους ἀποδείχθηκε πολύ ἀποτελεσματική καί ὁ Ψευδο-Μαυρίκιος θέλησε νά τήν ἐπιβάλῃ. Αὐτό, νομίζω, προκύπτει ἀπό τό ὅτι οἱ καντάτορες δέν συνιστῶνται ἀπό ὅλα τὰ τακτικά, παρά μόνο - γιά πρώτη φορά - ἀπό τό «Στρατηγικόν» καί, ἀργότερα, ἀπό τὰ ἔργα τοῦ Λέοντος ΣΤ' καί τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ, τὰ ὁποῖα ὅμως στηρίζονται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, στό πρῶτο. Ἄν ἡ παρουσία τους δείχνῃ βαρβαρική ἐπίδραση, τότε πιθανώτατα ἦσαν ἄγνωστοι στά παλαιότερα τακτικά - ἐλληνικά ἢ λατινικά - γι' αὐτό καί δέν συναντῶνται.

Ὁ Ψευδο-Μαυρίκιος δέν εἶχε λόγο νά μεταφράσῃ στά ἐλληνικά τή λ. καντάτωρ, ἐφ' ὅσον στήν ἐποχή του ἦταν ἀκόμη ἀπόλυτα κατανοητή⁵⁶. Ὁ Λέων ΣΤ' τήν παρουσιάζει ὡς λέξη τῆς παλαιότερης στρατιωτικῆς ὀρολογίας καί τήν παραθέτει αὐτούσια, διευκρινίζοντας ὅτι εἶναι λατινικῆς προελεύσεως, ἐπιχειρεῖ δέ νά τήν ἀποδώσῃ στά ἐλληνικά μέ τή λ. «*παράκλητωρ*»⁵⁷. δύο φορές, ἐξ ἄλλου, χρησιμοποιοῖ τήν ἔκφραση «οἱ λεγόμενοι καντάτορες»⁵⁸, θέλοντας ἔτσι, προφανῶς, νά παραπέμψῃ στό «Στρατηγικόν»

55. Ἐπειδή ἡ λ. καντάτωρ εἶναι λατινική. Τίποτε ὅμως δέν ἀποκλείει νά ἦταν ἡ πηγή ἐλληνική καί νά εἶχε χρησιμοποιεῖσει λατινικές λέξεις τοῦ καθημερινοῦ στρατιωτικοῦ λεξιλογίου.

56. Ἡ ὀρολογία τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἔχει τριπλῇ προέλευση (λατινική, ἐλληνική, γερμανική) καί εἶναι περισσότερο υἱοθέτηση λέξεων τῆς καθημερινῆς ὁμιλίας τῶν στρατιωτῶν. Βλ. καί J. HALDON, *Recruitment and Conscription in the Byzantine Army*, Wien 1979, σ. 32.

57. Καί ὄχι, ὅπως θά περίμενε κανεῖς, μέ τή λ. «αἰοιδός», ἢ «ὕμνητής», ἢ κάτι σχετικό.

58. ΛΤακτ. IB' οα' καί ρκα' (P.G. 107, στ. 825 καί 840 ἀντιστοιχῶς)· «τὸ τῶν λεγομένων

Ἡλ. «παρακλήτωρ» δέν συναντᾶται ἄλλοῦ μέ τή σημασία τοῦ ἐμψυχωτῆ τοῦ στρατοῦ⁵⁹ καί δέν συμπίπτει ἐννοιολογικά μέ τή λ. «καντάτωρ»· ἡ λέξις πού θά ἀντιστοιχοῦσε πραγματικά θά ἦταν μᾶλλον «ἀοιδός».

Οἱ δύο διαφορετικές ὀνομασίες ἀνταποκρίνονται καί πρός τό διαφορετικό περιεχόμενο τῶν «προτροπικῶν»· ὁ «καντάτωρ» ἀφηγεῖται καί ἐξυμνεῖ μέ τά τραγούδια του τά παλαιά ἡρωϊκά κατορθώματα⁶⁰, ἐνῶ ὁ «παρακλήτωρ» ὑπενθυμίζει μέν καί αὐτός τίς προηγούμενες ἐπιτυχίες, κυρίως ὅμως «παρακαλεῖ», παροτρύνει⁶¹, δίνει κουράγιο· γι' αὐτό ἀκριβῶς καί κινεῖται ἀνάμεσα στούς πολεμιστές τήν ὥρα τῆς μάχης. Οἱ δύο συγγραφεῖς ξεκινοῦν ἀπό διαφορετική ἀφετηρία· ὁ ἕνας προβάλλει ὡς κίνητρο τό ἐνδοξο παρελθόν, ὁ ἄλλος τό λαμπρό μέλλον. Ὁ Λέων ΣΤ' ἔκρινε ὅτι οἱ προτροπές θά ἦσαν πιό ἀποτελεσματικές τήν ὥρα τῆς συμπλοκῆς, καί μάλιστα ἐμπλουτισμένες μέ ἰδεολογικά στοιχεῖα, συνδυασμένες μέ ἐπαγγελίες γιά διάφορες ἀνταμοιβές, εἴτε σ' αὐτήν εἴτε στή μέλλουσα ζωή⁶², καί μέ ἐντονο θρησκευτικό χαρακτήρα⁶³, ἄγνωστον στό ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ «Στρατηγικοῦ». Αὐτοί πιθανότατα εἶναι οἱ λόγοι, γιά τοὺς ὁποίους ὁ Λέων συνιστᾷ νά εἶναι οἱ καντάτορες καί μορφωμένοι, ἐνῶ ὁ Ψευδο-Μαυρίκιος τοὺς θέλει ἀπλῶς «ἐπιτήδειους»· τά ἡρωϊκά ἄσματα δέν χρειάζονται ἰδιαίτερη μόρφωση, ἀλλά κυρίως ἔμφυτα προσόντα· ταλέντο, μνήμη, φωνή.

Ἡ ἐντύπωση πού ἀποκομίζω ἀπό τά δύο κείμενα, εἶναι ὅτι ὁ Ψευδο-Μαυρίκιος ἀναφέρεται σέ πρόσωπα καί καταστάσεις ὑπαρκτές⁶⁴, ἐνῶ ὁ

καντατόρων ἔργον» καί «τὸν λεγόμενον καντάτορα ἐπιλέγεσθαι».

59. Du C. gr., στ. 1109, λ. «παρακλήτωρ».

60. Βλ. καί στό, περίπου σύγχρονο τοῦ «Στρατηγικοῦ», «Περί Δημηγοριῶν», XXXII (σ. 19): «οἱ ἡμέτεροι πρόγονοι... διὰ τήν ἐν ὅπλοις ἀρετὴν ἄδονται». Οὔτε ὅμως τό χωρίο αὐτό οὔτε τό τοῦ Βιργιλίου (Aen. I. 1) «*Arma virumque cano...*» ἔχουν σχέση μέ τό «ἔργον» τῶν καντατόρων.

61. Βλ. καί HEISENBERG, σ. 251: «οἱ τραγουδιστές τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ στρατοῦ ἔγιναν Ἑλληνες ρήτορες».

62. Νομίζω, πάντως, ὅτι θά ἦταν μᾶλλον ἀδύνατον νά κυκλοφορεῖ ὁ παρακλήτωρ ἀνάμεσα στοὺς ὀπλισμένους πολεμιστές τήν ὥρα πού συγκρούονταν καί νά ἀπαγγέλλῃ μία δημηγορία τοῦ γραφείου.

63. Αὐτό ὁδήγησε τόν O. TREITINGER, Die oströmische Kaiser - u. Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Darmstadt 1956, σ. 150-151, νά ὑποστηρίξῃ ὅτι οἱ καντάτορες εἶναι δημιούργημα τοῦ «θρησκευτικοῦ-ἐκκλησιαστικοῦ πνεύματος» πού ἐπικρατοῦσε στὸν στρατό. Δέν συμφωνῶ, δεδομένου ὅτι οἱ καντάτορες ἀναφέρονται γιά πρώτη φορά ἀπὸ τόν Ψευδο-Μαυρίκιο, χωρίς καθόλου θρησκευτικὴ ἀπόχρωση· ὁ Treitinger γενικεύει, στηριζόμενος μόνο στό ὑπόδειγμα τῶν «Τακτικῶν». Βλ. καί HEISENBERG, σ. 250-251.

64. Καί ὁ AUSSARESSES (σ. 7) ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ψευδο-Μαυρίκιος παρουσιάζει τόν στρατό ὅπως ἦταν καί ὅχι ὅπως θά τόν ἤθελε.

Λέων ΣΤ΄ προσαρμόζει τούς παλαιούς καντάτορες καί τό «ἔργον» τους, καθώς καί τό περιεχόμενο τῶν προτροπῶν τους, στίς ἐπιθυμίες του καί στίς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς του· οἱ παραινέσεις πού προτείνει, ἐξ ἄλλου, σημαίνουν μᾶλλον πεζό λόγο, ἀντίθετα πρός τά ἡρωϊκά τραγούδια τῶν καντατόρων τοῦ «Στρατηγικοῦ». Ὁ Νικηφόρος Οὐδρανός ἐπαναλαμβάνει τή λ. «παρακλήτορες»⁶⁵, γενικά ὅμως ἀποφεύγει νά δώσῃ κάποιο ὄνομα σ' αὐτούς τούς ἐπιθυμητούς ἐμψυχωτές τοῦ στρατοῦ, ἴσως ἐπειδή, πιθανότατα, δέν ὑπῆρχαν στήν πραγματικότητα.

Ὅσα εἶπαμε μέχρις ἐδῶ προέρχονται ἀπό στρατιωτικά τακτικά. Ἄς δοῦμε, ὅμως, κι ἓνα ἄλλο «τακτικόν», τό «Περί βασιλείου τάξεως» τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄. Στό κεφ. Ι.οστ΄, πού ἐπιγράφεται «Εὐφημία ἅμα πρωΐ ὑπὸ τοῦ στρατοπέδου ἐκβωμένη», κάθε ἐπευφημία τήν ἐκφωνοῦν πρῶτα μία φορά οἱ «κράκται» καί κατόπιν τήν ἐπαναλαμβάνει τρεῖς φορές ὁ «λαός», δηλαδή τό στράτευμα. Τό ἴδιο παρατηροῦμε καί στά κεφάλαια Ι.οζ΄ καί ΙΙ.μγ΄⁶⁶, ὅπου ἡ λ. «κράκται» παραλείπεται μέν, ἐννοεῖται ὅμως. Οἱ «κράκται» αὐτοί τοῦ στρατοπέδου εἶναι ἄλλοι ἀπό ἐκείνους τῶν δήμων, πού προεξάρχουν στίς ἐπευφημίες σέ διάφορες περιπτώσεις καί κυρίως στόν Ἰππόδρομο⁶⁷. Ἐδῶ οἱ «κράκται» προέρχονται μέσα ἀπό τό στράτευμα. Τά προσόντα τους ἦσαν ἀσφαλῶς ἡ καλή καί δυνατή φωνή, ἡ σωστή ἄρθρωση καί, πιθανότατα, καί κάποια μόρφωση, ἃν κρίνουμε ἀπό τό περιεχόμενο τῶν ἐπευφημιῶν· τοῦλάχιστον θά πρέπει νά γνώριζαν ἀνάγνωση, γιά νά εἶναι σέ θέση νά τίς διαβάσουν. Μήπως ἄραγε αὐτοί οἱ στρατιωτικοί «κράκται» τοῦ Πορφυρογεννήτου εἶναι τά ἴδια πρόσωπα μέ τούς «καντάτορες-παρακλήτορες» τοῦ πατέρα του, πού, τήν ὥρα τῆς μάχης, ἔπρεπε νά περιτρέχουν ἀνάμεσα στίς γραμμές καί νά ἐμψυχώνουν τούς μαχητές; Σημειῶνω ὅτι, ἐνῶ οἱ ἐπευφημίες τῶν κεφ. Ι.οζ΄ καί ΙΙ.μγ΄ εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου εὐχές πρός τόν Θεό, γιά νά παρέχει νίκες καί μακροζωία στούς βασιλεῖς, οἱ ἀναφωνήσεις τοῦ κεφ. Ι.οστ΄ ἀπευθύνονται ἀπό τούς «κράκτας» ἰσομερῶς α΄) πρός τόν Θεό, μέ τά ἴδια αἰτήματα, β΄) πρός τούς βασιλεῖς, μέ τήν παράκληση νά μιμηθοῦν τή «φιλάνθρωπία» τοῦ Θεοῦ, καί γ΄) - αὐτό πού ἐνδιαφέρει ἐδῶ - πρός τό στράτευμα, τό ὁποῖο ἀποκρίνεται ἐν χορῷ. Παραθέτω τό κείμενο· «οἱ κράκται· «ἡμεῖς, ὦ στρατόπεδα, πῶς τροπώσομεν πολεμίους;»· ὁ λαός· «Θεοῦ φυλάσσοντες τήν πίστιν καί τήν

65. Βλ. σημ. 16.

66. Βασ. Τάξ. Ι οστ΄ (ἔκδ. Βόννης σ. 372-373 καί σ. 649), ὅπου καί πάλι πρόκειται γιά «εὐφημίες» ἀναφωνούμενες ἀπό τά στρατεύματα.

67. Π.χ. Βασ. Τάξ. Ι. ξθ΄ (σ. 310-331), Ι. ο΄ (σ. 348-349), Ι. οα΄ (σ. 349-357) κ.ά.

εὐγνωμοσύνην δεσποτῶν»⁶⁸.

Ἐπειδὴ ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ ἐξέταση ὄλων τῶν παραπάνω στοιχείων μᾶς δημιουργοῦνται ὀρισμένοι συνειρμοί, σκόπιμο εἶναι νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ συντομία καὶ μ' αὐτούς, ὥστε νὰ φανῇ ἂν ὑφίσταται πράγματι σχέση με τοὺς καντάτορες ἢ ὄχι.

Κατ' ἀρχὴν ὁ νοὺς μας πηγαίνει στὸν Τυρταῖο, ὁ ὁποῖος, τὸν Ζ' αἰ. π.Χ., κατῳρῶσε μὲ τὰ ἐμβατήριά του νὰ ἀφυπνίσῃ τὸ πολεμικὸ μένος τῶν Σπαρτιατῶν καὶ νὰ τοὺς ὀδηγήσῃ στὴ νίκη κατὰ τὸν Β' Μεσσηνιακὸ πόλεμο. Ἀπὸ τότε, θεσπίσθηκε στὴ Σπάρτη νὰ ψάλλονται τὰ ποιήματα τοῦ Τυρταίου πρὶν ἀπὸ κάθε μάχη⁶⁹. Σημειώνουμε ὅτι ἡ ἀπαγγελία δὲν γίνεται κατὰ τὴ διάρκειά τῆς μάχης, ἀλλὰ προηγουμένως, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τίς παραινέσεις τῶν καντατόρων τοῦ «Στρατηγικοῦ». Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο, τὰ σωζόμενα ποιήματα τοῦ Τυρταίου παρουσιάζουν κάποιες ἀναλογίες πρὸς τὸ ὑπόδειγμα «προτρεπτικῶν» τοῦ Λέοντος ΣΤ', κυρίως ἀπὸ ἰδεολογικῆς πλευρᾶς· παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ⁷⁰, διακρίσιμη τῆς μνήμης τῶν πεσόντων, «καλὸν» τοῦ θανάτου στὸ πεδίο τῆς μάχης καὶ κατάκτηση, ἔτσι, τῆς ἀθανασίας⁷¹. Σὲ κανένα, ὅμως, σημεῖο τῶν ποιημάτων αὐτῶν, ὁ Τυρταῖος δὲν μνημονεύει παλαιότερες νίκες.

68. Τὸν διάλογο συναντοῦμε καὶ στὸν Ἱππόδρομο· Βασ. Τάξ. Ι. ξθ' (σ. 317).

69. ΑΘΗΝΑΙΟΣ· «Δειπνοσοφισταί» 14, 630e (Elegy and Iambus ἔκδ. Loeb σ. 56). «Φιλόχορος δέ φησιν... Λακεδαιμονίους... ἐν ταῖς στρατείαις ἔθος ποιήσασθαι, ἂν δειπνοποιήσωνται καὶ παιωνίωσιν ἄδιν καθ' ἓνα τὰ Τυρταίου· κρίνουν δὲ τὸν πολέμαρχον καὶ ἄθλον δίδόναι τῷ νικῶντι κρέας». Ἐδῶ δηλαδὴ γινόταν ἓνα εἶδος διαγωνισμοῦ· ἐκεῖνος ποὺ ἔψαλλε καλύτερα ἔπαιρνε καὶ βραβεῖο ἀπὸ τὸν πολέμαρχο.

ΛΥΚΟΥΡΓΟΣ, «Κατὰ Λεωκρ.» 107 (Elegy and Iambus, σ. 68)· «νόμον ἔθεντο, ὅταν ἐν τοῖς ὅπλοις ἐξεστρατευμένοι ᾧσι, καλεῖν ἐπὶ τὴν τοῦ βασιλέως σκηνὴν ἀκουσομένους τῶν Τυρταίου ποιημάτων ἅπαντας, νομίζοντες οὕτως ἂν αὐτοὺς μάλιστα πρὸ τῆς πατρίδος ἐθέλιν ἀποθνήσκειν». Δὲν διευκρινίζει ὅμως ὁ Λυκούργος, ἀπὸ ποιὸν ἐπρόκειτο ν' ἀκούσουν τὰ ποιήματα οἱ πολεμιστές.

70. «[οὔτω] δ' ἀθανάτοισι θεοῖς ἐπὶ πάντ' αἰ τιθέντες]

[ἱερῷ] ἀτερμονίῃ πεισόμεθ' ἡγεμ[όνι]». (Elegy and Iambus, σ. 58).

71. «τεθνάμεναι γὰρ καλὸν ἐνὶ προμάχοισι πεσόντα

ἄνδρ' ἀγαθὸν περὶ ἧ πατρίδι μαρνάμενον» (Elegy and Iambus σ. 68). Πρόκειται γιὰ τὸ γνωστὸ «Τί τιμὴ στὸ παλληκάρι...» κατὰ τὴ μετάφραση τοῦ Σπ. Τρικούπη. Βλ. ἐπίσης ἄλλο ἓνα ἀπόσπασμα, γιὰ τὴν «αἰωνία μνήμη» καὶ τὴ μελλοντικὴ ἀθανασία· «ὃς δ' αὐτ' ἐν προμάχοισι πεσὼν φίλον ὤλεσε θυμόν

.....
οὐδέποτε κλέος ἐσθλὸν ἀπόλλυται οὐδ' ὄνομ' αὐτοῦ,

ἀλλ' ὑπὸ γῆς περ ἐὼν γίγνεται ἀθάνατος,
ὄντιν' ἀριστεύοντα μένοντά τε μαρνάμενόν τε
γῆς πέρι καὶ παίδων θούρος Ἄρης ὀλέσῃ».

(Elegy and Iambus, σ. 76).

Τά ἴδια ισχύουν καί γιά τόν παιᾶνα « Ὡ παῖδες Ἑλλήνων, ἴτε...» τοῦ Ε΄ αἰ. π.Χ., πού ἔψαλλαν οἱ Ἕλληνες ἐπιτιθέμενοι κατά τῶν Περσῶν, καί τόν ὁποῖο παραδίδει ὁ Αἰσχύλος⁷².

Ἡ ἐνδεχόμενη σκέψη νά ταυτισθοῦν οἱ καντάτορες μέ τούς «στρατοκῆρυκες» παλαιότερων, ἀλλά καί περίπου συγχρόνων μέ τό «Στρατηγικόν» σιρατιωτικῶν συγγραμμάτων δέν ἔχει βάση. Καθήκον τοῦ στρατοκῆρυκος εἶναι ἡ διαβίβαση διαταγῶν καί μηνυμάτων τοῦ στρατηγοῦ στό στράτευμα καί ὄχι ἡ τόνωση τοῦ ἠθικοῦ τῶν ἀνδρῶν. Πρόκειται δηλ. γιά τόν κατοπινό «μανδάτορα»⁷³.

Οἱ καντάτορες θυμίζουν ἴσως καί τούς βάρδους τῶν Κελτῶν, ὁ συσχετισμός ὅμως δέν εἶναι ἐπιτυχής, δεδομένου ὅτι ὑπάρχουν βασικές διαφορές. Οἱ βάρδοι ἦσαν ὀργανωμένοι, καί, ἀνῆκαν σέ ὀρισμένη κοινωνική τάξη, τήν ἱερατική, τῆς ὁποίας ἀποτελοῦσαν τήν τρίτη βαθμίδα, μετά τούς δρυῖδες καί τούς βάτες. Ζοῦσαν κοντά σέ κάποιον ἄρχοντα, πού τούς παρεῖχε στέγη καί τροφή, καί ἐξυμνοῦσαν τά ἥρωικά του κατορθώματα. Ἦσαν μορφωμένοι καί πολλές φορές ἀνελάμβαναν καί καθήκοντα πρεσβευτῶν: Ἐθεωροῦντο πρόσωπα ἱερά καί γι' αὐτό στίς μάχες παρέμεναν σέ κάποια ἀπόσταση, ὥστε νά μή ἐκτίθενται σέ κίνδυνο. Προηγουμένως ἔψαλλαν τά κατορθώματα τῶν παλαιῶν ἡρώων, μετά δέ τή μάχη ὑμνοῦσαν τούς πεσόντες. Οἱ βάρδοι ἔψαλλαν μέ τή συνοδεία μουσικοῦ ὀργάνου, ἐνός εἶδους λύρας, τῆς *cruth* ἢ *crotta*, ἐνῶ γιά τούς καντάτορες δέν μνημονεύεται ἀπό καμμία πηγή ἡ χρήση ὀργάνου. Στή Γαλατία οἱ βάρδοι ἐξαφανίσθηκαν κατά τόν Β΄ αἰῶνα μ.Χ., διατηρήθηκαν ὅμως στήν Ἰρλανδία, Σκωτία, Οὐαλλία⁷⁴.

Στούς καντάτορες ὁ F. Lot διακρίνει τούς προδρόμους τῶν *jongleurs* τῆς Δύσεως⁷⁵. Ἐκεῖ, στή δυτική Εὐρώπῃ, ἡ φροντίδα γιά τό ἠθικό τῶν πολεμιστῶν - ἡ ὁποία, φυσικά, πάντοτε συνηθιζόταν - ἐμφανίζεται στίς γραπτές πηγές κυρίως ἀπό τόν ΙΒ΄ αἰῶνα, ὅποτε παρατηροῦμε τόν ρόλο

72. Αἰσχύλος, Πέρσαι, στ. 402-405.

73. Βλ. π.χ. ΑΣΚΛΗΠΙΟΔΟΤΟΣ, II. 9 (ἐκδ. Loeb. σ. 258), ΑΡΡΙΑΝΟΣ, «Τέχνη τακτική» I4, 4 (ἐκδ. Teubner, τ. II. σ. 145). ΑΝΩΝΥΜΟΣ, «Περί Στρατηγίας», κεφ. λ' (ἐκδ. Dennis, Three Military Treatises, σ. 92). ΨΕΥΔΟ-ΜΑΥΡΙΚΙΟΣ, III. ε' (ἐκδ. Dennis, σ. 152) κ.ά.

74. Οἱ πληροφορίες αὐτές προέρχονται ἀπό τά ἐξῆς λεξικά καί ἐγκυκλοπαιδεῖες: Forcellini, I, σ. 429· Lex. M/alt., I. σ. 1456 καί 2050· R.E., III. 1, στ. 9-10· Der Kleine Pauly, I. στ. 824· Μεγάλη Ἑλληνική Ἑγκυκλοπαιδεῖα (τ. ΣΤ' σ. 692). Encyclopedia Britannica. Grand Larousse. Στα σχετικά λήμματα βλ. παραπομπές στίς πηγές, καθώς καί βιβλιογραφία.

75. LOT, La langue, σ. 208· ὑποστηρίζει ὅτι καί ὁ "histrio" Taillefer τῆς μάχης τοῦ Hastings εἶχε τούς προγόνους του στούς καντάτορες. Τόν ἴδιο παραλληλισμό ἔχει κάνει καί ὁ Du Cange (Du C. lat., λ. "cantilena Rolandi" καί λ. "ministrelli").

πού έπαιξαν οί jongleurs στά πλαίσια τής πανάρχαιας σχέσης πού ύφίσταται ανάμεσα στήν ποίηση καί τόν πόλεμο⁷⁶.

Ἡ προέλευση τῶν jongleurs εἶναι ρωμαϊκή (joculatores)⁷⁷. Ὑπῆρχαν διάφορες κατηγορίες· ποιητές, μουσικοί, ἀκροβάτες, ἡθοιοποιοί κ.ο.κ., θεωρούμενες ὅλες κατώτερες κοινωνικά⁷⁸. Στόν Μεσαίωνα ἐμφανίζεται καί μία πιά «ἀξιοπρεπής» κατηγορία, ἡ μόνη ἀποδεκτή ἀπό τήν ἐκκλησία⁷⁹· ἦσαν οί jongleurs de geste, οἱ ὁποῖοι ἔψαλλαν τά chansons de geste μέ τή συνοδεία ἐγγόρδου μουσικοῦ ὀργάνου, τής vielle⁸⁰. Ὁ καθένας ἀπό αὐτούς εἶχε τό ρεπερτόριό του, συγκροτοῦσαν δέ ὁμάδες εἰδικευμένες στήν ἐξύμνηση τῶν κατορθωμάτων ἐνός συγκεκριμένου ἥρωα ἢ μιᾶς οἰκογενείας ἡρώων, δηλαδή σέ ἓνα ἐπικό κύκλο⁸¹. Σιγά - σιγά οἱ jongleurs σταμάτησαν νά προσκολλῶνται (μόνιμα ἢ γιά ἓνα διάστημα) σέ κάποιον ἄρχοντα καί - σέ ἀντίθεση μέ τούς menestrels⁸² - ἔγιναν τραγουδιστές περιπλανώμενοι, ἐλεύθεροι ἐπαγγελματίες, πού παρουσίαζαν τό ποικίλο πλέον ρεπερτόριό τους ἀπό πύργο σέ πύργο καί ἀπό πόλη σέ πόλη ἔναντι ἀμοιβῆς. Κάποτε συμμετεῖχαν καί σέ ἐκστρατείες, ὅπως π.χ. ὁ Νορμανδός «μῆμος» Taillefer, ὁ ὁποῖος στή μάχη τοῦ Hastings (1066), "*hortatur Gallos verbis et territat Anglos*"⁸³. Μιλοῦμε γιά τούς ΙΑ' -ΙΒ' αἰῶνες⁸⁴.

Στό σημεῖο αὐτό παραπέμπουμε στόν Καισαρείας Ἀρέθα, ὁ ὁποῖος

76. PH. CONTAMINE, *La guerre au Moyen Age*, Paris 1980 (Nouv. Clio 24), σ. 410 σημ. 1, ὅπου καί παραδείγματα. Βλ. καί A. LAGARDE - L. MICHARD, *La littérature française*, Paris 1970, τ. I. J. CH. PAYEN - H. WEBER, *Manuel d'histoire littéraire de la France*, τ. I, Paris 1971. J. CH. PAYEN, *Littérature française; I, Le Moyen Age*, Paris 1984. G. PARIS, *Esquisse historique de la littérature française au M. Age*, Paris 1926.

77. Στήν πραγματικότητα οἱ λέξεις jocularis καί jocularator ἀπέκτησαν τήν ἔννοια τοῦ ἐπαγγελματία τραγουδιστή στόν Μεσαίωνα. Στούς ρωμαϊκοὺς χρόνους τοὺς ἀποκαλοῦσαν μέ τήν ἐτρουσκική λέξη histriones, πού ἐξακολούθησε νά χρησιμοποιεῖται ἀπό λογίους συγγραφεῖς καί σέ μεταγενέστερους χρόνους (βλ. καί σημ. 75). Βλ. G. PARIS, *Esquisse*, σ. 31 καί σ. 290 σημ. 25. Ἐπίσης στά λεξικά OLD καί Forcellini τα λ. histrio, histrionalis, histrionicus, jocularis, jocularator, καί scurra.

78. PAYEN, *Litt. Française*, τ. I, σ. 9. Ἐπίσης PAYEN - WEBER, *Manuel*, I. σ. 84, ὅπου διευκρινίζεται, ὅτι οἱ ἴδιοι αὐτοὶ jongleurs ἔγραφαν καί ἀπήγγελλαν ἢ παρίσταναν τά ἔργα τους (écrivains acteurs, écrivains récitants).

79. PAYEN, *Litt. franç.*, τ. I, σ. 16-17· ἡ ἐπιεικής στάση τής ἐκκλησίας στήν περίπτωση αὐτῇ ὀφείλεται στό ὅτι τά gesta principum ἀφηγοῦνται τίς ἡρωϊκές πράξεις ἐπιφανῶν ἀνδρῶν γιά τή χριστιανική πίστη καί τή χριστιανωσύνη.

80. L. PETIT DE JULLEVILLE, *Histoire de la langue et de la Littérature Française*, Paris 1896, I, σ. 121 καί σημ. 1. G. PARIS, *Esquisse*, σ. 59. PAYEN - WEBER, *Manuel*, I, σ. 92-93.

81. L. PETIT DE JULLEVILLE, I, σ. 99.

82. PAYEN, *Litt. Franç.*, I, σ. 11.

83. F. LOT, *La langue*, σ. 208, 209 σημ. 4.

84. G. PARIS, *Esquisse*, σ. 59-60, 75-76.

αναφέρεται σέ «*ἀγύρτας, ὧν νῦν δείγμα οἱ κατάρατοι Παφλαγόνες φῶδάς τινας συμπλάσαντες πάθη περιεχούσας ἐνδόξων ἀνδρῶν καί πρὸς ὀβολὸν ᾄδοντες καθ' ἑκάστην οἰκίαν*». Ὁ Σωκρ. Κουγέας ἐξέφρασε τὴν ὑπόνοια ὅτι ἴσως ὑπάρχει σχέσηη μεταξύ τῶν «φῶδων» αὐτῶν καὶ τῶν κατοπινῶν ἀκριτικῶν ᾠσμάτων, τὰ ὁποῖα πρωτοεμφανίσθηκαν ἀκριβῶς στὶς περιοχές ἐκεῖνες τῆς Μ. Ἀσίας⁸⁵. Δέν ἀναφέρεται πάντως σχέσηη τῶν «ἀγυρτῶν» αὐτῶν μέ τόν στρατό.

Ἐπανερχόμεστε στοὺς jongleurs καὶ στά κοινά τους στοιχεῖα μέ τοὺς καντάτορες. Καί στὶς δύο περιπτώσεις πρόκειται γιὰ τραγουδιστὲς ποὺ συνοδεύουν τὸ στράτευμα καὶ ἐμψυχώνουν τοὺς πολεμιστὲς. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ὅμως δέν εἶναι ἄρκετό γιὰ νὰ ὀδηγηθοῦμε σέ στενὸ καὶ ἄμεσο συσχετισμὸ· τὸ ὅτι ὅμοιες συνθήκες δημιουργοῦν στοὺς διάφορους λαοὺς καὶ στὶς διαφορὲς ἐποχές ὅμοιες ἀντιδράσεις καὶ παρόμοιους τρόπους ἀντιμετώπισης, δέν σημαίνει ὅτι πρόερχονται ἢ ὅτι ἀποτελοῦν τὸ ἓνα ἐξέλιξη τοῦ ἄλλου. Προσοχὴ χρειάζεται ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τῶν παραινήσεων. Ἀνάμεσα στά τραγούδια τῶν jongleurs⁸⁶ καὶ στά «προτρεπτικά» τῶν καντατόρων τοῦ Λέοντος ΣΤ' ὑπάρχουν κάποιες ἀναλογίες· δέν ὑπάρχει ὅμως σχέσηη πρὸς τὸ κείμενο τοῦ Ψευδο-Μαυρικίου, ποὺ εἶναι ἡ ἀρχικὴ πηγὴ γιὰ τοὺς καντάτορες. Ἐξ ἄλλου, ὁ jongleur προπορεύεται τοῦ στρατεύματος, ἐνῶ ὁ καντάτωρ ἀναμειγνύεται μέ τοὺς στρατιῶτες (βλ. τὰ προηγούμενα). Τὸ 1066, στό Hastings ὁ «μῖμος»

“Taillefer qui moult bien chantoit,
sus un cheval qui tost alloit,
devant eus alloit chantant
de Karlemaigne et de Rollant...”⁸⁷.

Στὴν πραγματικότητα δέν γνωρίζουμε τίποτε τὸ θετικὸ καὶ τὸ συγ-

85. Σ. Β. ΚΟΥΓΕΑΣ, Αἱ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις· *Λαογραφία*· 4 (1912-13) σ. 239-240.

86. Γιὰ τὸ τί ἔλεγον οἱ jongleurs βλ. PAYEN, *Litt. Franç.*... τ. I, σ. 27 κ.ἐ. MORNET, *Litt. et pensée Franç.*, σ. 13-14. LAGARDE-MICHARD, *Litt. Franç.*, I, σ. 19.

87. Du C. Lat., λ. “cantilena Rolandi”· πρόκειται γιὰ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ Roman de Rou τοῦ Ἀγγλο-νορμανδοῦ Wace (IB' αἰ.). Βλ. καὶ LAGARDE-MICHARD, *Litt. Franç.*, I, σ. 21. Περὶ Taillefer βλ. Μ. MANITIUS, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, München 1931, τ. III, σ. 654, ὅπου περίληψη τοῦ ἱστορικοῦ ποιήματος “Carmen de Hastings proelio” τοῦ Νορμανδοῦ ἐπισκόπου Wido, (Guy) τῆς Ἀμιένης (IA' αἰ.)· ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτὸ προέρχεται καὶ τὸ ἀπόσπασμα ποὺ παραθέτει ὁ F. LOT (*La langue*, σ. 209 σημ. 4). Ὁ Taillefer δέν ἦταν μόνον τραγουδιστὴς· ἦταν συγγρὼν καὶ πολεμιστὴς, πρᾶγμα ποὺ σπανίως συνέβαινε (G. PARIS, *Esquisse*, σ. 76· PAYEN, *Litt. française*, τ. I, σ. 17 καὶ 97).

κεκριμένο για την προέλευση και την πορεία των *jongleurs*· οι άποπειρες συσχετισμού τους με παλαιότερες παραδόσεις παραμένουν στο επίπεδο της θεωρίας⁸⁸.

Μετά την παράθεση όλων των στοιχείων που παρέχουν οι πηγές για τους καντάτορες και των διαφόρων συσχετισμών που έχουν προταθῆ κατά καιρούς από τους ἔρευνητές, θά ἀποπειραθῶ νά διατυπῶσω τίς δικές μου σκέψεις γιά τό θέμα.

Ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, οἱ καντάτορες ἐμφανίζονται γιά πρώτη φορά στό «Στρατηγικόν» τοῦ Ψευδο-Μαυρικίου, δηλ. στά τέλη τοῦ ΣΤ΄ - ἀρχές τοῦ Ζ΄ αἰῶνα. Τό μέρος τοῦ ἔργου στό ὁποῖο συνιστᾶται ἡ παρουσία τους στό στράτευμα εἶναι ὁ Λόγος Β΄, ἐπιγραφόμενος «Περί καβαλλαρικῆς παρατάξεως», τοῦ ὁποῖου ὅμως δέν γνωρίζουμε τήν πηγή ἢ τίς πηγές. Στόν Λόγο ΙΒ΄, «Περί τάξεως συμμίκτου» καί «Περί πεζικῆς τάξεως», δέν ἀναφέρονται καντάτορες. Ἐπομένως, ἡ παρουσία τους θά πρέπη, πιθανότατα, νά συνδεθῇ μέ τό ἵππικό. Ὅσο γιά τό περιεχόμενο τῶν προτροπῶν τους, εἶναι κυρίως ἡ ὑπόμνηση προηγουμένων ἐπιτυχιῶν.

Γνωρίζουμε ὅτι τόν στρατό τῶν ὑστερορρωμαϊκῶν καί τῶν πρώτων βυζαντινῶν αἰῶνων ἀποτελοῦσαν σχεδόν στό σύνολό του «βάρβαροι» μισθοφόροι ἢ «σύμμαχοι» (*foederati*) ἢ καί «Ρωμαῖοι», βαρβαρικῆς ὅμως καταγωγῆς. Τό μεγαλύτερο καί σημαντικότερο μέρος τῶν στρατευμάτων αὐτῶν προερχόταν, ἕως τόν ΣΤ΄ αἰῶνα, ἀπό τά διάφορα γερμανικά φύλα· Γότθους, Βανδάλους, Ἑρούλους κ.λπ.⁸⁹ Βρισκόμαστε στήν περίοδο τῆς μεγάλης μεταναστεῦσεως τῶν λαῶν. Οἱ Βυζαντινοί ἐρχονται σέ ἐπαφή μέ τοὺς «βαρβάρους» αὐτοὺς, εἴτε ἐχθρική, στά διάφορα μέτωπα, εἴτε εἰρηνική, λόγω τῆς διεισδυσέως τους στή διοίκηση καί τόν στρατό τῆς αὐτοκρατορίας, κυρίως μετά τή συνθήκη τοῦ 382⁹⁰. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι τῆς συνθήκης αὐτῆς εἶχε προηγηθῇ ἡ μάχη τῆς Ἀδριανουπόλεως (378), στήν ὁποία ἡ ἐπικράτηση τῶν Γότθων ἀποδόθηκε στό ἰσχυρό ἵππικό τους. Ἡ ἐπαφή

88. Lex. M/alt. I, στ. 2046-2047, λ. "Berufsdichter" ὑπό I. KASTEN.

89. ΑΙΚ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Βυζαντινὴ Ἱστορία, Α΄, Ἀθήνα 1992², σ. 354-356. Ι. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Τό Βυζαντινόν κράτος, Θεσ/νίκη 1988, τ. Α΄, σ. 67. J. HALDON, Recruitment, σ. 22-27 καί σημ. 8-11. Α. Η. Μ. JONES, The Later Roman Empire, Oxford 1964, τ. III, σ. 607-686 κ.ἄ. J. L. TEALL, The Barbarians in Justinian's Armies, "Speculum" 40 (1965) 294-322. Ρ. CHARANIS, Ethnic Changes in the Byz. Empire in the 7th Century; Dumbarton Oaks Papers XIII, Washington 1959, σ. 31-32 καί σημ. 48 (Τῇ μελέτῃ βλ. καί στήν ἔκδ. PETER CHARANIS, Studies on the Demography of the Byzantine Empire, London 1972; Variorum Reprints, II). G. OSTROGORSKY, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, Ἀθήνα 1979, τ. Α΄, σ. 103, 113-114, 116, 123, 146.

90. ΕΥ. ΧΡΥΣΟΣ, Τό Βυζάντιον καί οἱ Γότθοι, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 146-166.

μέ τους βαρβάρους υπῆρξε μακροχρόνια. Στά χρόνια τοῦ Ἰουστινιανοῦ -δηλαδή ὄχι πολύ πρὶν ἀπὸ τὴ σύνταξη τοῦ «Στρατηγικοῦ» - ὄχι μόνο διεξήχθησαν οἱ πόλεμοι ἐναντίον γερμανικῶν λαῶν (Γότθων, Βανδάλων), ἀλλὰ καὶ Γερμανοὶ (Βάνδαλοι, Λογγοβάρδοι) ὑπηρετοῦσαν στὸ βυζαντινὸ ἱππικό⁹¹.

Γιὰ τοὺς ἄλλους λαοὺς ποὺ συμμετεῖχαν στὸν βυζαντινὸ στρατό, δέν ἔχουμε (ἀπὸ ὅ,τι γνωρίζω) ἐπαρκῆ στοιχεῖα· γιὰ τοὺς γερμανικοὺς λαοὺς ὅμως, οἱ πηγές μᾶς πληροφοροῦν ἐπανελημμένα, ὅτι εἶχαν μεγάλη ἀγάπη στὰ πολεμικὰ τραγούδια, στὰ ὁποῖα ὑμνοῦσαν τίς νίκες καὶ τὸν ἥρωισμό τῶν προγόνων καὶ τὰ ὁποῖα τραγουδοῦσαν πορευόμενοι γιὰ τὴν μάχη. Ὁ σύγχρονος τῶν γεγονότων Ἀμμιανὸς Μαρκελλῖνος ἀντιδιαστέλλει ἀνάμεσα στὴν πολεμικὴ κραυγὴ τῶν ρωμαϊκῶν στρατευμάτων, τὸν περίφημο *barritus* (ποὺ καὶ αὐτὸς ἦταν στὴν πραγματικότητά γερμανικῆς προελεύσεως) καὶ στίς "*laudes maiorum*" τῶν Γότθων, στὴ Θράκη τὸ 376⁹². Τὰ τραγούδια αὐτά, ποὺ προορίζονταν γιὰ τὴ μάχη καὶ ὄχι γιὰ τὴν αὐτὴ κάποιου ἄρχοντα (ἐμβατήρια;), συνέθεταν οἱ ἴδιοι οἱ πολεμιστές ἢ - ἂν ἦσαν ἐκτενέστερα καὶ περισσότερο ἀφηγηματικὰ - ἔμπειροι ποιητές.

Ὁ ἱστορικός τῆς γαλλικῆς λογοτεχνίας G. Paris ἐπισημαίνει τὴν ἐξαιρετικὰ μεγάλῃ διείσδυση τῆς γερμανικῆς, καὶ εἰδικότερα τῆς φραγκικῆς, ἐπικῆς ποίησης στὴ Γαλατία καὶ τὴν ἀφομοίωση τῆς ἀπὸ τοὺς Γαλατορωμαίους. Ἡ ποίηση αὐτὴ καὶ οἱ εἰδικευμένοι ποιητές τῆς υπῆρξαν οἱ πρόδρομοι τῶν *chansons de geste* καὶ τῶν *jongleurs de geste* ἀντίστοιχα⁹³. Γνωρίζοντας, λοιπόν, τὴ μεγάλη κλίση καὶ ἐπίδοση τῶν γερμανικῶν λαῶν στὴν πολεμικὴ ποίηση καὶ ἐξύμνηση παλαιῶν κατορθωμάτων, σκέπτομαι, μήπως κάτι ἀνάλογο μέ ὅσα ἀναφέρει ὁ G. Paris προκειμένου γιὰ τὴ Γαλατία, συνέβη καὶ στὴν Ἀνατολή, σέ πολὺ μικρότερη βέβαια κλίμακα, καὶ συγκεκριμένα στὸν στρατό, ὅπου ἡ παρουσία τοῦ γερμανικοῦ στοιχείου

91. Βλ. καὶ Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Βυζαντινὴ Ἱστορία, Ἀθήναι 1977, σ. 55 κ.έ.

92. AMM. MARC. XXXI. 7. 10 (ἐκδ. Loeb σ. 430-432), (καὶ XVI. 12, 43 γιὰ τὸν *barritus*). Ἐπίσης TACITUS, *Annales*, II, 88 καὶ IV. 47. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Germania*, III. Τίς λ. *barritus* καὶ *barditus* βλ. καὶ στὰ λεξικά τῆς μεσαιωνικῆς λατινικῆς, στὰ ὁποῖα παραπέμψαμε σέ προηγούμεν. σημειώσεις. Στὸ *Mittelaltinisches Wörterbuch* (λ. *cantus*, στ. 195) παρατίθεται τὸ ἀκόλουθο χωρίο ἀπὸ τὴν πολὺ μεταγενέστερη *HISTORIA PEREGRINORUM*: "*una voce cantum bellicum extulerunt de more Alemannico*"· τὸ χωρίο ἀναφέρεται στὸν στρατό τοῦ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς Γ' Σταυροφορίας Γερμανοῦ αὐτοκράτορα Φρειδερίκου Βαρβαρόσσα. Βλ. MANITIUS, τ. III, σ. 397. Ἐδῶ θά πρέπει νά ὑπενθυμίσουμε καὶ τὸ γνωστὸ *Ludwigslied* γιὰ τὴ νίκη τοῦ Λουδοβίκου Γ' κατὰ τῶν Νορμανδῶν (881), καὶ πολλὰ ἄλλα καὶ προγενέστερα. Βλ. PETIT DE JULLEVILLE, τ. I, Paris 1896, σ. 60-63, 70-71, κ.ά.

93. G. PARIS, *Esquisse*, σ. 32 καὶ 39.

ήταν δυναμική· μήπως, δηλαδή, ή παρουσία στο στρατόπεδο ειδικευμένων ποιητών ή τραγουδιστών, των «καντατόρων», και τὰ «*προτρεπτικά και άναμινήσκοντα τούς στρατιώτας προλαβουσών έπιτυχιών*» πού έλεγαν⁹⁴, κατά τόν Ψευδο-Μαυρίκιο, άποτελοϋν άνάμνηση των έπικων εκείνων ποιημάτων και οφείλονται στον μακροχρόνιο συγχρωτισμό και, έπομένως, στην επίδραση και υιοθέτηση συνηθειών των γερμανικής καταγωγής πολεμιστών από τούς βυζαντινούς στρατιώτες⁹⁵; είναι άλλωστε γνωστή ή επίδραση του γερμανικού στοιχείου σε διάφορους τομείς της στρατιωτικής ζωής, πράγμα πού προδίδεται και από λέξεις πού πέρασαν στη στρατιωτική όρολογία, όπως π.χ. βάνδον, δροϋγγος, τουλδον κ.ά.⁹⁶. Επί πλέον, ύπενθυμίζω, ότι μετά την ήττα στην Άδριανούπολη (378), οφειλόμενη σε μεγάλο βαθμό στο γοτθικό ίππικό, τό Βυζάντιο άσχολήθηκε συστηματικότερα με την όργάνωση του δικού του ίππικού⁹⁷. Ο "Ομηρος και ό Τυρταίος βρίσκονται πολύ μακριά, ούτε υπάρχουν πληροφορίες για Ρωμαίους πολεμικούς τραγουδιστές, ενώ οι «βάρβαροι» άνήκουν στην ζωντανή πραγματικότητα των αιώνων αυτών και, επί πλέον, αυτή την έποχή, διανύουν την ήρωϊκή τους περίοδο, πού για τούς Έλληνες και τούς Ρωμαίους έχει περάσει πρό πολλού.

Η άρχική προέλευση αυτού του στρατιωτικού τραγουδιστή άνάγεται ένδεχομένως σε πολύ παλαιούς χρόνους, τότε πού, εκτός από την ένθάρρυνση των στρατιωτών με πολεμικά τραγούδια, είχε και άλλα, ουσιαστικότερα ίσως, κατά την αντίληψη της έποχής, καθήκοντα μέσα στο στράτευμα. Πρόκειται πιστεύω, για τόν άπόγονο του άρχαίου μάντη⁹⁸, πού τελούσε τίς θυσίες και προέβλεπε την έκβαση της έκστρατείας, και πού, με τίς μαγικές του φράσεις και με κάποιες έμπειρικές ιατρικές γνώσεις, έδιωχνε τό κακό, θεράπευε τὰ τραύματα ανθρώπων και ζώων, κ.λπ.⁹⁹. Οι ρόλοι αυτοί, με την άροδο του χρόνου και, μάλιστα, μετά τη βαθμιαία

94. Ίσως είχε συμβεί αυτό πού, όπως αναφέρει ό PAYEN, (Litt. franc., I, σ. 17-18), συνέβη με τούς κατοπινούς Jongleurs· ότι δηλαδή σιγά - σιγά δέν έπαλλαν πιά τὰ chansons de geste, αλλά τὰ άπήγγελαν άπλως, και μάλιστα τὰ διάβαζαν.

95. Τά σχετικά με τὰ γερμανικά φύλα των αιώνων εκείνων έργα των L. SCHMIDT, Geschichte der deutschen Stämme; die Ostgermanen, München 1934²; H. WOLFRAM, Die Goten; von den Anfängen bis zur Mitte des 6ten Jhdts, München 1990³; ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Das Reich und die Germanen; zwischen Antike und Mittelalter, Berlin 1990, δέν αναφέρουν τίποτε για τό θέμα μας.

96. ZILLIACUS, Zum Kampf, σ. 144-145. HALDON, Recruitment, σ. 32.

97. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ίστ. Βυζ. Κράτους, τ. Α', Θεσ/νίκη 1995, σ. 640.

98. Βλ. προηγ., σ. 1-2, τίς σημασίες των λέξεων cano - canto, cantor - cantator.

99. Πρβλ. τὰ λεγόμενα «Μερσεβούργεια φθέγματα» (Merseburger Zaubersprüche) των άρχαίων Γερμανών, οι όποιοι πίστευαν ότι τὰ είχε άπαγγείλει ό ίδιος ό θεός Βόταν σε παρόμοιες

ἐπικράτηση τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἀτόνησαν. Τό πρόσωπο, πού εἶχε τόσο σημαντική θέση μέσα στό στράτευμα, ἀπογυμνώθηκε ἀπό αὐτές καί τοῦ ἔμεινε μόνο ὁ ρόλος τοῦ τραγουδιστῆ-ἐμψυχωτῆ τῶν στρατιωτῶν, πού κι αὐτός δέν ἦταν καθόλου ἀμελητέος. Οἱ ἄλλες ἀρμοδιότητές του πέρασαν στοὺς στρατιωτικούς ἱερεῖς καί ἰατρούς.

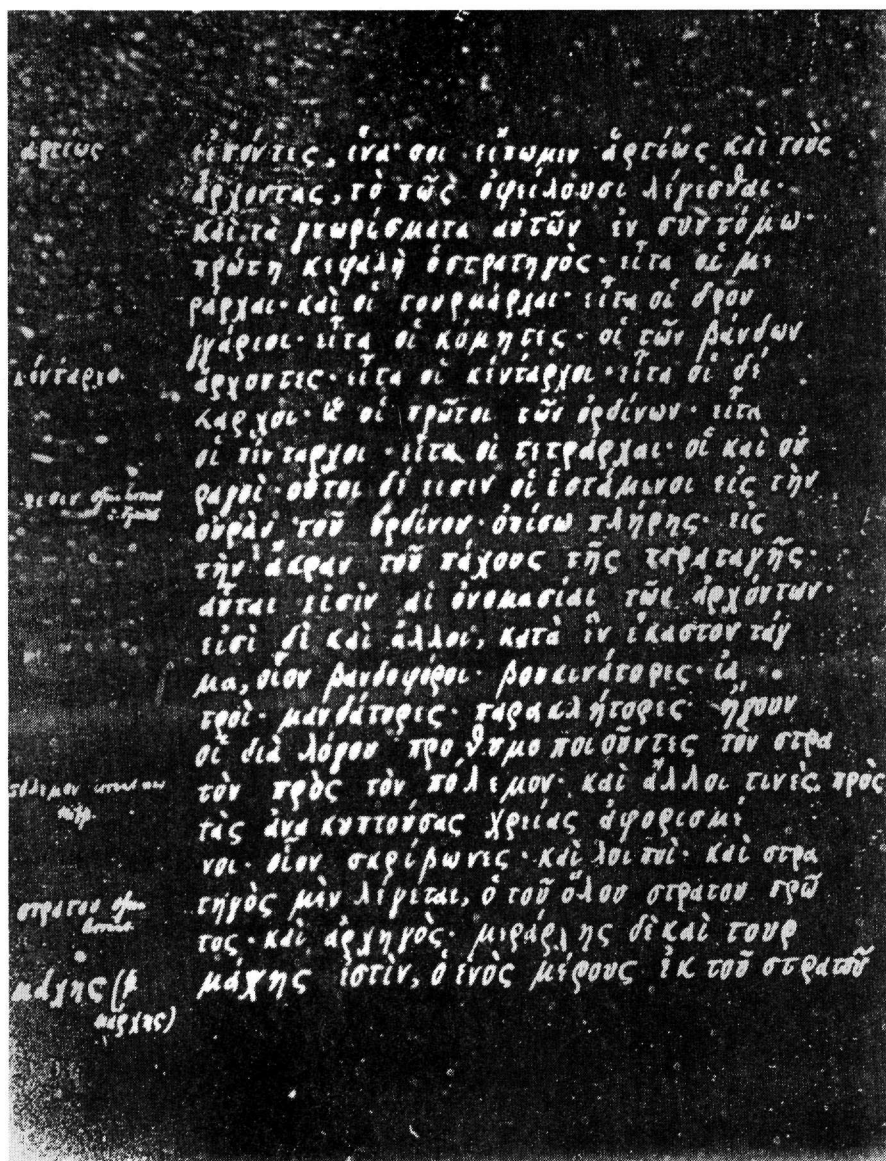
Τά ἡρωϊκά τραγούδια ἐνός λαοῦ προϋποθέτουν ἀγάπη καί θαυμασμό πρὸς τὰ πρόσωπα πού ἐξυμνοῦν, εἴτε πρόκειται γιὰ προγόνους εἴτε γιὰ ἀρχηγούς τοῦ στρατεύματος. Τό «Στρατηγικόν», στόν ΙΑ΄ Λόγο - «Περὶ τῶν ἐκάστου ἔθνους ἔθνων τε καί τάξεων» - ἔνα ἀπὸ τὰ πρῶτα στοιχεῖα πού ἀναφέρει γιὰ κάθε λαὸ εἶναι τὸ κατὰ πόσον διάκειται «ἀγάπη» ἢ «φόβῳ» πρὸς τοὺς ἄρχοντές του¹⁰⁰. Προκειμένου γιὰ τὰ «*ξανθὰ ἔθνη, οἶον Φράγγους, Λαγγοβάρδους, καὶ λοιποὺς ὁμοδαίτους αὐτῶν*» γράφει ὅτι «*τάσσονται ἐν ταῖς μάχαις... κατὰ φυλὰς καὶ τῇ πρὸς ἀλλήλους συγγενείᾳ*» καί ὅτι πρὸς τοὺς συγγενεῖς καί φίλους ἐπιδεικνύουν ἐξαιρετική ἀγάπη καί αὐτοθυσία. Ἐπόμενο, εἶναι, οἱ λαοὶ αὐτοὶ νὰ ἐξυμνοῦσαν τὰ κατορθώματα τῶν δικῶν τους προγόνων ἢ ἡρωϊκῶν (νεκρῶν) συμπολεμιστῶν· δέν ἦταν δυνατόν νὰ ὑμνοῦν τὰ κατορθώματα τῶν Ρωμαίων στρατηγῶν ἢ αὐτοκρατόρων (στὴν περίπτωσι πού ἐπρόκειτο γιὰ μισθοφορικὰ σώματα), ἀλλὰ τῶν δικῶν τους ἀρχηγῶν, μέ τοὺς ὁποίους ὑπῆρχε στενὸς δεσμός.

Ἐπαναλαμβάνω, τελειώνοντας, ὅτι οἱ τυχόν ἐπιδράσεις δέν ἀποκλείεται νὰ προέρχονταν καί ἀπὸ ἄλλα βαρβαρικά φύλα (π.χ. Ἰλλυριοὺς)· ἀπλῶς, οἱ γερμανικῆς καταγωγῆς στρατιῶτες ἦσαν πολυαριθμότεροι καί τὰ στοιχεῖα πού ἔχουμε γι' αὐτοὺς περισσότερα.

Τό θέμα τῆς προελεύσεως τῶν καντατόρων - ἐννοοῦμε βέβαια ἐκείνους τοῦ «Στρατηγικοῦ», πού πιστεύουμε ὅτι ἦσαν ὑπαρκτοὶ - παραμένει ἀνοικτό. Ἐφ' ὅσον στὴν πραγματικότητα καμμία ἄλλη πηγή - σύγχρονη ἢ κάπως προγενέστερη - δέν μνημονεύει οὔτε αὐτοὺς οὔτε ἄλλον παρεμφερῆ θεσμό καί ἐφ' ὅσον δέν ἔχουμε κάποιο δεῖγμα τῶν «προτρεπτικῶν» τους, μόνο εἰκασίες μποροῦμε νὰ ἐκφέρουμε. Λεῖπει ὁ συνδετικός κρίκος πού θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ τοὺς συσχετίσουμε μέ βεβαιότητα μέ παλαιότερους θεσμούς, ἢ καί μέ νεώτερους, εἴτε στό Βυζάντιο εἴτε στὴ Δύση. Τό κλειδί θὰ ἦταν ἴσως ἡ ἄγνωστη πηγή - λατινὸ γλῶσση πιθανότατα - τοῦ Λόγου «Περὶ καβαλλαρικῆς παρατάξεως», τοῦ «Στρατηγικοῦ» τοῦ Ψευδο-Μαυρικίου.

περιστάσεις, καί ὅτι μέ αὐτὰ θεραπεύονταν οἱ ἐξαρθρώσεις τῶν ποδιῶν τῶν ἀλόγων, ἢ λύνονταν αὐτομάτως τὰ δεσμά τῶν αἰχμαλώτων πολέμου. M. CURSCHMANN-ING. GLIER. Deutsche Dichtung des Mittelalters, München-Wien 1980, Bd. I, σ. 20-21.

100. Ψ-Μαυρ. ΙΑ΄ α', β', γ' (ἐκδ. Dennis, σ. 354₃₋₄, 360₁₃₋₁₄, 368₁₃₋₁₇ ἀντίστοιχα).

Κώδ. Friburgensis 706 (σ. 22), τοῦ ΙΘ' αἰ.: πιστότατο(!) ἀντίγραφο τοῦ Constantino-politanus 36, τοῦ ΙΔ' αἰ.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE "CANTATOIRES"

Die zwei wichtigsten Militärschriften der byzantinischen Zeit - d. h. das "Strategikon" des Pseudo-Maurikios (Ende des 6. / Anfang des 7. Jhdts) und die "Taktika" des Kaisers Leo VI. (Ende des 9. / Anf. des 10. Jhdts) - empfehlen, dass bei jeder Schwadron ein "cantator" dienen soll. Pseudo-Maurikios aber spricht bloss von einem Sänger, der alte Siege besingt, während Leo VI. empfiehlt, dass der "Sänger" ein gebildeter Soldat sein müsse, der eine Rede ideologischen Inhalts halten kann. Der sich auf Leo stützende Nikephoros Ouranos (11. Jhd.) gebraucht, in seinem "Taktikon", nicht mehr das Wort "cantator".

Das Wort "cantator" treffen wir zum ersten Mal in der Kriegsliteratur im "Strategikon" des Maurikios (Ende des 6. / Anfang des 7. Jhdts) und zwar im II. Teil, "Von der Kavallerie". Die Quellen dieses Teils des Werkes sind nicht bekannt.

Eventuelle Korrelationen mit den alten Griechen, etwa dem berühmten Tyrtaios u.a., oder mit den keltischen Barden, oder aber mit den mittelalterlichen "Jongleurs de geste" sind fragwürdig.

Das alles führt mich zu einigen Gedanken:

1. Wir wissen, dass in der spätrömischen und frühbyzantinischen Armee sehr viele "Barbaren" dienten, entweder als Söldner oder als "foederati", oder auch "Römer" barbarischer Herkunft. Der grösste Teil von diesen Barbaren waren Germanen und zwar Goten.

2. Wir wissen, dass in den Schlachten des 4. Jhdts zwischen Byzantinern und Goten, die Kavallerie der letzten den siegreichen Ausschlag gab (Adrianopel 378, u.a.).

3. Wir wissen, dass nach diesen Niederlagen das byz. Reich sich intensiver mit dem Aufbau der Kavallerie beschäftigte.

4. Wir wissen, dass nach Tacitus, Ammianus Marcellinus u.a., die germanischen Stämme ihre Vorfahren und ihre Krieger sehr verehrten, und dass sie Kriegsgesänge liebten, die sie vor der Schlacht sangen, und in denen sie die vorherigen Siege und die Heldentaten der Vorfahren preissten.

Nach alledem habe ich den starken Eindruck, dass die "cantatoires" und ihr Werk einen germanischen Einfluss aufzeigen.

KATERINA KARAPLI